

શ્રી ચશોવિજયજી
જ્ઞેન ગ્રંથમાળા
2912

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

મણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ
જયજી ગણિવર ગ્રંથમાળા નં. ૧૫

મંવિચાર

(પૂર્તિ નં. ૧-૨

જીવના ઉત્ક્રાંતિક્રમ સાથે)

: લેખક :

ચીમનલાલ દલસુખભાઈ શાહ

: પ્રકાશક :

પૂ. તપસ્વી મુનિરાજ શ્રીનિપુણવિજય મહારાજની

પ્રેરણાથી પૂ. પંન્યાસજી શ્રીમણિવિજયજી

ગ્રંથમાળાના કાર્યવાહક

શેઠ વીરચંદ રવચંદ

લીંચ (ઉ. ગુજરાત)

પૂ. પં. મણિવિજયગણિવર ગ્રન્થમાલાનાં પ્રકાશનો

સિરિપાસહનાહ ચરિયં	(પ્રત)
* શ્રીઅમમસ્વામીચરિત્રં	ભા. ૧ "
" "	ભા. ૨ "
સેનપ્રથ ભાષાંતર	(બુક)
શ્રીઆચારંગસૂત્રદીપિકા પૂર્વાર્ધ	(પ્રત)
માર્ગાનુસારિગુણવિવરણ	"
* ઉપમિતિસારસમુચ્ચય	"
વિચારામૃતસારસંબ્રહ	"
* મહાબલચરિત્ર	"
* રચણ્યૂહચરિયં	"
રત્નચૂડચરિત્રભાષાંતર	(બુક)
* ઉપધાનવિધિ	"
* દાનધર્મ	"
શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણ	(પ્રત)
* આ નિશાનીવાળા ગ્રન્થો સિલકમાં નથી.	

: ગ્રન્થમાલા કાર્યવાહક :

શેઠ વીરચંદ રવચંદ

લોંચ (ઉ. ગુજરાત)

મુદ્રક : અમરચંદ બેચરદાસ મહેતા

શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રો. પ્રેસ-પાલીતાણા

પ્રસ્તાવના

પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક-ધ્યાનસ્થ સ્વર્ગત આચાર્યદેવ શ્રીમાન્ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મં ના શિષ્ય પંન્યાસ શ્રીવિજય-સાગરજી મલ્લિના શિષ્ય મલ્લિવર શ્રીલલિતસાગરજીએ કર્મગ્રંથ અંગે કાંઈક લખાણુ મારે આધુનિક શૈલિએ લખવું તેમ મને જણાવ્યું. મારી તે માટે તૈયારી ન હોઈ મેં કાંઈક આનાકાની કરી. મારે અભ્યાસ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રથી કાંઈપણ આગળ ન હતો, છતાં તેમની પ્રેરણાને દષ્ટિ સન્મુખ રાખી મેં તે અંગે દષ્ટિ દોડાવવા માંડી અને વાંચન અને નોંધ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ અંગે કાંઈક વધારે માહિતી મેળવવા બહુચના સુશ્રાવક અનૂપચંદ મહુકચંદકૃત પ્રશ્નોત્તરમાળા, પંચસંગ્રહ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ અને ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમગ્રંથના અનુવાદો વાંચ્યા, તારગ્યા અને નોંધો કરી. તે પરથી સમન્વય કરી કર્મવિચાર, અને જીવનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ દર્શાવતી પૂર્તિઓ તૈયાર કરી. જીવનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ દર્શાવતી એક પૂર્તિ અકામ અને સકામ નિર્જરા અંગેની વિચારણા જીવને પોતાના આદિસ્વરૂપના વિચાર કરવા પૂરતી છે; જ્યારે બીજી પૂર્તિ ગુણસ્થાનના વિચાર પૂરતી છે. આમાં પણ પહેલી માત્ર કલ્પના વિહાર સદૃશ છે, જ્યારે બીજી આગમ અનુસાર છે. કર્મવિચારમાં આ બે વસ્તુ ઉમેરવાનું કારણ વાચકને અકામ નિર્જરા અને સકામ નિર્જરા વચ્ચેના ભેદની માહિતી અને તુલના દર્શાવવા પૂરતું છે; તે પરથી જીવ કયા ક્રમે પ્રમતિના પથે કયી કયી રીતે આગળ વધી શકે તે દર્શાવવા ગુણસ્થાનવિચાર છે.

મારું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ખૂબ મર્યાદિત હોઈ દરેક લખાણુ મારે તજજ્ઞ મુનિવરોને વંચાવીને યોગ્ય સુધારાવધારા કરવાની પણ જરૂર હતી, તે કારણે કર્મવિચારનું લખાણુ પરમપૂજ્ય સ્વં આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય મહિમાપ્રબવિજયજી અને અકામ સકામ નિર્જરા વિચાર અને ગુણુરથાન વિચાર એ બે લખાણુ પરમ. પૂજ્ય સ્વં આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય મેરૂવિજયજી તથા પરંબ્રબવિજયજી આદિ પાસે રજૂ કરવા પડ્યા હતા.

આ ઉપરાંત આ સમગ્ર લખાણુની પ્રેસકોપી પરમ પૂજ્ય પંચાસ શ્રીમણિવિજયજી મં ના શિષ્ય પૂ. આ. માં શ્રીવિજય-કુમુદસૂરીજી મહારાજના શિષ્ય તપસ્વી શ્રાનિપુણવિજયજી મહારાજે ખંતપૂર્વક કરી આપી તેમજ આ પુસ્તિકા પણ પોતાના દાદાગુરુના નામથી ચાલતી ગ્રંથમાલા તરફથી બહાર પાડવા સહાય કરી છે, તે તેમની જ્ઞાન તરફની રૂચિ બતાવી આપે છે; તેમજ મણિવર્ધ શ્રી લખ્ખિસાગરજી માં સાં ના શિષ્ય કાવ્યતીર્થ, કર્મગ્રંથના અભ્યાસી પૂ. શ્રીયશોભનસાગરજી મહારાજે આખું પ્રેસમેટર બે બે વખત જોઈ અસંગતાદોષ વગેરેના સુધારો કરાવ્યો છે. તેમજ આના બધાએ પ્રૂફે પૂ. મુનિમહારાજ શ્રીકંચનવિજયજી મહારાજે સુધારી આપવા પૂર્ણ કૃપા કરી છે. આ સર્વે મુનિ મહારાજોનો તથા આ અંગે જેમણે સહાય કરી છે તે સૌનો આ પ્રસંગે આભાર માનું છું.

અકામ નિર્જરા અને સકામ નિર્જરા વિચાર એ કાદ્દપનિક તો છે, છતાં તેમાં શાસ્ત્રીય આધારની અવગણના કરી નથી. આ ચિત્રનિરૂપણુ ક્ષમ્ય ગણાય કે કેમ તે વિષે હું સાશંક છું; છતાં મારી એ માન્યતા તો છે કે આપણી સન્મુખ એ બે પ્રકારની નિર્જરાનું ચિત્ર હોય તો તેની તુલના, વ્યવહારિકતા અને કાર્યકરતા વિષે આપણને સમજ પડે. ગુણુરથાન વિચાર લખવામાં તો મારી ખૂબ ખૂબ કસોટી થઈ રહી હતી, કારણ કે આ વિષયથી તદ્દન

અજાણુ એવા મારે તે માટેની વસ્તુ શોધવા, મેળવવા અને તેને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવા અનેક જાતની વિચારણા અને મનોમંથન કરવાં પડ્યાં છે. આટલા શ્રમ પછી તૈયાર કરેલ આ સર્વ લખાણુ માટે મને સંતોષ અને આનંદ પણુ છે; કારણુ કે હવે મને લાગે છે કે તે વાચકગણુ સન્મુખ રજૂ કરવા યોગ્ય બન્યા છે. વાચકગણુ તેને કેવો આવકાર આપે છે તે હવે જોવું રહ્યું.

વિશ્વમાં અનેક સંપ્રદાયો છે. કેટલાક સંપ્રદાયો પુર્નજન્મને તો કેટલાક મોક્ષને પણુ માનતા નથી. આ સંપ્રદાયો માટે આ લખાણુ નકામું જ છે. ખીજા કેટલાક સંપ્રદાયોમાં કર્મઅંગે માન્યતા છે; પરંતુ તે ઔદિક રીતે, કારણુ કે તે તે સંપ્રદાયો પુર્નજન્મને અને મોક્ષને માને છે, પરંતુ તેમની પાસે કર્મવિષયક ઠાઠ શાસ્ત્ર નથી.

જેનોનાં હુપ્ત થયેલ મનાતાં પૂર્વોમાં કર્મવિચારનું મૂળ છે, તેમાં કર્મપ્રવાહ નામનું એક આખું પૂર્વ છે. આ પૂર્વ પણુ હુપ્ત થયેલ છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાક વિચારો પરંપરાએ ઉતરી આવેલ છે અને સંધરાઈ રહ્યા છે. કમ્મપયડી, કર્મગ્રંથ બા ૧ થી ૬, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, પંચસંગ્રહ તેમજ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર આદિ આગમગ્રંથોમાં કર્મપ્રવાદના મૂળ, ડાળાં, ઝાંખરાં જોવા મળે છે. આ વિષયઅંગે મેં મારું પોતાનું તો કાંઈ લખ્યું નથી. મારી તેવી શક્તિ કે લાયકાત પણુ નથી. પૂર્વ પુરૂષોના લખાણુમાંથી જે કાંઈ યોગ્ય લાગ્યું તેને ઉપાડી લઈ તેને નવીન યોગ્ય વસ્તુપરિધાન મેં કરાવ્યું છે; આમ કરવામાં મને તો જ્ઞાન લાભ થયો છે. વાચકને મારી રજૂઆત યોગ્ય લાગશે કે કેમ તે વાચકે પોતે વિચારવાનું રહે છે.

પ્રસ્તાવનામાં વિષય અંગે કાંઈક કહેવું જરૂરી છે કે કેમ તે વિચારણીય છે. જેનો કર્મને પુદ્ગલ માને છે. પુદ્ગલરૂપી છે. પુદ્ગલના બે પ્રકાર છે. (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર: બાદરપુદ્ગલ રકંધ ઇન્દ્રિય જોયર છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ ઇન્દ્રિયથી પારખી કે જાણી શકાતા

નથી. કર્મના પુદ્ગલ રકંઘો અનંતાનંત પ્રદેશોના બનેલ છે. પ્રદેશમાં જેમ જેમ વધારે થતો જાય છે તેમ તેમ તેના રકંઘ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ બનતા જાય છે: આ કારણે કર્મના પુદ્ગલરકંઘો ઇન્દ્રિયગોચર નથી અને તે કર્મવાદને પ્રત્યક્ષ અથવા દષ્ટિગોચર બનાવવાનું શક્ય નથી, પરંતુ જગતના જુદા જુદા પ્રકારના જીવોપર તેના જુદા જુદા પરિણામો જોતાં કર્મજોવા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય બને છે. આ રીતે આગમ અને અનુભવ એ બેનો કર્મવાદ સ્વીકારવામાં ટેકો છે.

આથી વિશેષ કાંઈ કહેવું યોગ્ય તેમજ હિતાવહ નથી, વાયક પોતે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની દષ્ટિ નિર્માળ બનાવી આ વસ્તુને વિચારે તેટલી અપેક્ષા રાખવી તે ખોટું નથી.

અંતે વિષયની વિચારણા, રજૂઆત, લખાણ અને મુદ્રણ સુધીના પ્રસંગ દરમિયાન જે કાંઈ રખણનો થયા હોય તે સર્વ માટે મિથ્યા મે કુળ્કૃતમ્, ઇચ્છી વિરમ્ભું છું.

લિ०

ચીમનલાલ દ. શાહ

કર્મ વિચાર

અનુક્રમશિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પદ્ધત્ય	૧	વિષયપ્રવેશ:	
(૧) જીવ	૧	પુરુષાર્થ:	૮
(૨) અજીવ	૪	(૧) કામ	૮
(અ) ધર્મોસ્તિકાય	૪	(૨) મોક્ષ	"
(આ) અધર્મોસ્તિકાય	૪	તેનાં સાધન:	
(ઈ) આકાશોસ્તિકાય	૪	(૧) અર્થ	૯
(ઈ) પુદ્ગલોસ્તિકાય	૪	(૨) ધર્મ	"
(ઉ) કાલ	૪	કર્મના અંધહેતુ:	૧૦-૧૫
જીવસ્વરૂપ:		(૧) મિથ્યાત્વ	૧૦-૧૧
(૧) સમ્યગ્જ્ઞાન	૨-૩	૧૦૪-૧૦૫-૧૦૬-૧૦૭	
(૨) સમ્યગ્દર્શન	૧-૨	અભિગૃહિત	૧૦-૧૦૫
૯૬-૯૭-૯૮		અનભિગૃહિત	૧૦-૧૦૫
(૩) સમ્યક્ ચારિત્ર	૩	આભિનિવેશિક	૧૧-૧૦૫
અજીવસ્વરૂપ:		અનાભોગિક	૧૦-૧૦૫
(૧) દેશ, પ્રદેશ, સંધ	૪	સાંશયિક	૧૦-૧૦૫
(૨) પરમાણુ-અણુ	૪	(૨) અવિરતિ:	૧૨-૧૪
(૩) અસ્તિકાય	૪	મત: (અણુ-મહા)	૧૧-૧૪
(૪) રૂપી-અરૂપીત્વ	૫	પ્રાણાતિપાતવિરમણ	૧૨-૧૩
(૫) અવમાહના	૭	મૃણાવાદ	" "
(૬) કાર્ય	૭		

વિષય	પૃષ્ઠ
અદત્તાદાનવિરમણુ	૧૨-૧૩
મૈથુન	„
પરિગ્રહ	„
ગુણુદ્રવ્યતઃ	૧૩
દ્વિગૂપરિમાણુ	૧૩
ભોગઉપભોગપરિમાણુ	૧૩
અનર્થ દંડ	૧૩
શિક્ષાદ્રવ્યતઃ	૧૩-૧૪
સામાયિક	૧૩
દેશાવકાસિક	૧૩
પૌષ્ઠોપવાસ	૧૩
અતિથિસંવિભાગ	૧૪
પ્રમાદઃ	૧૪-૧૧૮-૧૧૯-૧૨૦
મદ	૧૪-૧૧૮-૧૧૯
વિષય	૧૪-૧૧૯
કષાય	૧૪-૧૧૯
વિકથા	૧૪-૧૨૦
નિદ્રા	૧૪-૧૨૦
કષાયઃ	૧૪
ક્રોધ	„
માન	„
માયા	૧૪
લોભ	„
યોગઃ	૧૫-૧૩૦
મતોયોગ	„
વચનયોગ	„

વિષય	પૃષ્ઠ
કાયયોગ	૧૫-૧૩૦
અંધહેતુની મર્યાદાઃ	૧૫
કર્મના આશ્રવઃ	૧૬
આશ્રવ વિં અંધ	૧૬
જ્ઞાનાવરણુ અને દર્શનાવરણુના	આશ્રવ ૧૬-૧૭
વેદનીયતા આશ્રવ	૧૮-૧૯
મોહનીયતા આશ્રવ	૧૯-૨૦
આયુષ્યના આશ્રવ	૨૧-૨૨
નામના આશ્રવ	૨૨-૨૩
ગોત્રના આશ્રવ	૨૪
અંતરાય આશ્રવ	૨૫
પચ્ચીસ ક્રિયાઃ	૨૫-૨૬
કર્મઅંધઃ	૨૬-૨૭
પ્રકૃતિઅંધઃ	૨૬-૨૭
(૧) જ્ઞાનાવરણુ	૩૨-૩૩
મતિજ્ઞાનાવરણુ	૩૨-૩૩
શ્રુત	„
અવધિ	„
મન-પર્થોય	„
કેવલ	„
(૨) દર્શનાવરણુઃ	૩૪-૩૫
ચક્ષુદર્શનાવરણુ	„
અચક્ષુ	„
અવધિ	„
કેવલ	„

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નિદ્રા	૩૪-૩૫	પુરુષવેદ	૩૮
નિદ્રાનિદ્રા	"	સ્ત્રીવેદ	"
પ્રત્યક્ષા	"	નપુંસકવેદ	"
પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષા	"	(૫) આયુષ્ય:	૩૯-૪૦
સત્યાનર્દિ	"	નારક	"
(૩) વેદનીય:	૩૫-૩૬	તિર્થંચ	"
શાતા	"	મનુષ્ય	"
અશાતા	"	દેવ	"
(૪) મોહનીય:	૩૬-૩૭	(૬) નામ	૪૦ થી ૫૬
દર્શનમોહનીય: (૩)	"	પિંડપ્રકૃતિ: (૧૪)	૪૦ થી ૪૬
મિથ્યાત્વમોહ	"	ગતિ ૪	૪૧
મિશ્રમોહ	"	જાતિ ૫	૪૧
સમ્યક્ત્વમોહ	"	શરીર ૫	૪૧ થી ૪૩
ચારત્રમોહનીય:	૩૭-૩૮	અંગોપાંગ ૩	૪૩
કષાયમોહનીય: (૧૬)	"	અંધન ૧૫	૪૩
ચાર પ્રકારના ક્રોધ	"	સંધાત ૫	૪૪
" માન	"	સંહનન ૬	"
" માયા	"	સંસ્થાન ૬	૪૪-૪૫
" લોભ	"	વર્ણ ૫	૪૫
નાકષાયમોહનીય: (૯)	૩૮	રસ ૫	૪૫
હાસ્ય	"	મંધ ૨	૪૬
રતિ	"	સ્પર્શ ૮	૪૬
અરતિ	"	આનુપૂર્વિ ૪	૪૬
શોક	"	વિહાયોગતિ ૨	૪૬
ભય	"	પ્રત્યેક પ્રકૃતિ: (૮)	૪૮-૪૯
જુગુપ્સા	"	અગુરુલધુ	૪૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપધાત	૪૮
પરાધાત	"
આતપ	"
ઉદ્ધોત	"
શ્વાસોશ્વાસ	"
નિર્માણ	"
તીર્થ'કર	૪૮-૪૯
સ્થાવરદશક:	૪૯-૫૬
ત્રસદશક:	"
સ્થાવર વિ. ત્રસ	૪૯
સૂક્ષ્મ વિ. આદર	૪૯
અપર્યાપ્ત વિ. પર્યાપ્ત	૫૫
પર્યાપ્તિ	૪૯-૫૫-૭૦-૭૩
આહાર	૫૦-૭૧
શરીર	૫૧-૭૧
ઇન્દ્રિય	૫૧-૭૨
શ્વાસોશ્વાસ	૫૧-૭૨
ભાષા	૫૩-૭૩
મન	૫૨-૭૩
સાધારણ વિ. પ્રત્યેક	૫૫
અસ્થિર વિ. સ્થિર	૫૫
અશુભ વિ. શુભ	૫૬
દુર્ભ'ગ વિ. સુભ'ગ	"
દુઃસ્વર વિ. સુસ્વર	"
અનાદેય વિ. આદેય	"
અપયશઃકીર્તિ' વિ.	"
યશઃકીર્તિ'	૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ
(૭) ગોત્ર:	૫૬-૫૭
ઉચ	૫૭
નીચ	૫૭
(૮) અ'તરાય:	૫૭-૫૮
(૧) દાનાંતરાય	૫૭
(૨) લાભાંતરાય	"
(૩) ભોગાંતરાય	"
(૪) ઉપભોગાંતરાય	"
(૫) વીર્યાંતરાય	૫૭-૫૮
સ્થિતિબંધ:	૬૨-૬૪
(૧) ઉદય વિ. અનુદયકાળ	૬૨
(૨) કર્મબંધકાળ	૬૨
(૩) સત્તાકાળ	૬૨
(૪) અઆધાકાળ	"
(૫) સ્થિતિ	૬૨-૬૩
(૬) નિષેક રચના	૬૩
અનુભાગ-રસબંધ:	
અનુભામના પર્યાય	૬૪
લેશ્યા:	૬૪-૬૫-૭૭-૭૮
કૃષ્ણ	"
નીલ	"
કાપોત	"
તેજ	"
પદ્મ	"
શુક્લ	"
સાત પ્રકૃતિનો બંધસમય	૬૭

વિષય	પૃષ્ઠ
આયુષ્ય	૬૭
પૂર્તિ નં. ૧—	
અકામ અને સકામ-	
નિર્જરાવિચાર	
અકામ વિ. સકામનિર્જરા	૭૦
પર્યાપ્તિ:	૭૦-૭૩, ૪૯-૫૫
આહાર	૭૧-૫૦
શરીર	૭૧-૫૧
ઇન્દ્રિય	૭૨-૫૧
શ્વાસોશ્વાસ	૭૨-૫૧
ભાષા	૭૩-૫૨
મન	૭૩-૫૨
પ્રાણ:	૭૩-૭૪
સ્પર્શેન્દ્રિય	,,
રસેન્દ્રિય	,,
ધાતુેન્દ્રિય	,,
ચક્ષુરિન્દ્રિય	,,
શ્રોત્રેન્દ્રિય	,,
શ્વાસોશ્વાસ	,,
આયુષ્ય	,,
કાયબળ	,,
વચનબળ	,,
મનોબળ	,,
આયુષ્ય:	,,
સોપકમ	
નિરૂપકમ	

વિષય	પૃષ્ઠ
ગતિ:	૭૫-૭૬-૭૭
નારક	૭૬
તિર્થંચ	,,
મનુષ્ય	,,
દેવ	,,
ચૌદ રાજલોકમાં તેનાં સ્થાન	,,
ચૌદ રાજલોકનો આકાર	,,
મધ્યલોક	,,
કર્મ વિં અકર્મભૂમિ	૭૬-૭૭
લેશ્યા:	૭૭-૭૮-૬૪-૬૫
કૃષ્ણ	૬૪-૬૫
લીલ	,,
કાપોત	,,
તેજ	,,
પદ્મ	,,
શુકલ	,,
જીવનું અનાદિમૂળ સ્થાન	૭૮
સૂક્ષ્મનિગોદના અવ્યવહાર	
રાશિના જીવ	૭૮
સૂક્ષ્મ સાધારણ શરીરી	
વનસ્પતિકાય	૭૮
સૂક્ષ્મનિગોદના વ્યવહાર	
રાશિના જીવ	૭૮-૭૯
સૂક્ષ્મ સાધારણ શરીરી	
એકેન્દ્રિય	૭૮-૭૯
બાહર	,, , ૭૯-૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
બાહ્ય પ્રત્યેક શરીરી	
એકેન્દ્રિય	૮૧
વિકલેન્દ્રિય: (ત્રસ જીવ)	૮૧-૮૨
બે ઇન્દ્રિય	"
ત્રિ "	"
ચતુર "	"
પાંચેન્દ્રિય જીવ:	૮૧-૮૨-૮૩
અસંજ્ઞીમનુષ્ય: (પાંચેન્દ્રિય)	"
" તિર્થંચ	" "
સંજ્ઞીપાંચેન્દ્રિય:	૮૩-૮૪-૮૫
નારક	૮૩-૮૪-૮૫
તિર્થંચ	"
મનુષ્ય	"
દેવ	"
ઉત્ક્રાંતિકંમની મર્યાદા:	૮૫
સંજ્ઞીપાંચેન્દ્રિય જીવની-	
પરિસ્થિતિ:	૮૬-૧૦૨
નારક	૮૬
તિર્થંચ	૮૭
મનુષ્ય	૮૭-૮૩
દેવ	૮૭
જીવની મૂઢતાના કારણ:	૮૮
(૧) પૂર્વાર્જિત મોહના	
સંસ્કાર	૮૮
(૨) સંયોગનો અભાવ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
શાશ્વત વિ. અશાશ્વત	
સુખ:	૯૩
સકામ નિર્જરાની	
ઝડપ	૯૫-૧૦૨
મિથ્યાત્વ:	૯૫, ૧૦૪, ૧૦૫
સમ્યગ્દર્શન:	૯૬-૯૭-૯૮
	૧, ૨, ૧૧૧
ઓપશમિક	૯૬-૯૭ ૧, ૨,
ક્ષયોપશમિક	૯૬-૯૭ ૧, ૨,
ક્ષાયિક	૯૬-૯૭ ૧, ૨,
દેશવિરતગુણસ્થાન	૯૮-૧૧૪-૧૧૬
પ્રમતસંયત	" ૯૮
	૧૧૭-૧૨૦
અપ્રમત, અપૂર્વકરણ,	
સૂક્ષ્મ સંપરાય-	
અને ક્ષીણ મોહ	૯૯-૧૨૦-૧૩૦
સયોગી	૯૯-૧૦૦-૧૩૦-૧૩૨
અયોગી	૯૯-૧૦૦-૧૩૨-૧૩૬
ઉપસંહાર	૧૦૦-૧૦૨
પૂર્તિ નં. ૨	
ગુણસ્થાન વિચાર	
મિથ્યાત્વ:	૧૦૪-૧૦૭
	૧૦-૧૧-૯૫
અભિગૃહિત	૧૦૫ ૧૦
અનભિગૃહિત	" ૧૦
આભિનિવેશિક	" ૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અનાભોગિક	૧૦
સાંશયિક	૧૦
સ્થિતિ	૧૦૭
સાસ્વાદન:	૧૦૭-૧૦૮
સ્વરૂપ અને સ્થિતિ	,,
સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ	
(મિશ્ર)	૧૦૮-૧૦૯
સાંશયિક મિથ્યાત્વ વિ. મિશ્ર	
ગુણસ્થાન	૧૦૮-૧૦૯
સ્થિતિ	૧૦૯
અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	૧૧૦-૧૧૪
યથાપ્રવૃત્તિકરણ	૧૧૦
અપૂર્વકરણ	,,
અનિવૃત્તિકરણ	,,
સમ્યગ્દર્શન	
	૧૧૧ ૧-૨ ૬૬-૬૮
ઔપશમિક	,,
ક્ષાયોપશમિક	,,
ક્ષાયિક	,,
અધિકારી જીવ	૧૧૨
જુદા જુદા પ્રકારના સમકીર્તી	૧૧૨
જીવની સંખ્યા	
સ્થિતિ	૧૧૪
દેશવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	
	૧૧૪-૧૧૬
અધિકારી	૧૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થિતિ	૧૧૬
પ્રમત્ત સંયત	૧૧૭-૧૨૦
ગુપ્તિ વિ. સમિતિ	૧૧૭
સ્થિતિ	૧૧૮
પ્રમાદ	૧૧૮-૧૨૦
મદ	૧૧૮-૧૧૯
વિષય	૧૧૯
કષાય	,,
વિક્ષા	૧૨૦
નિદ્રા	,,
અપ્રમત્ત	૧૨૦-૧૨૨
ધર્મધ્યાન:	૧૨૧-૧૨૨
સ્થિતિ	૧૨૧
આગ્રાવિચય	,,
અપાયવિચય	,,
વિપાકવિચય	,,
સંસ્થાનવિચય	૧૨૧-૧૨૨
અપૂર્વકરણ:	૧૨૨-૧૨૪
રસધાત	૧૨૩
સ્થિતિધાત	૧૨૩
ગુણશ્રેણિ:	૧૨૨
જીવશમશ્રેણિ	,,
ક્ષપકશ્રેણિ	,,
ગુણસંક્રમ	૧૨૩
અપૂર્વ સ્થિતિમંધ	૧૨૩
સ્થિતિ	૧૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અનિવૃત્તિ બાદર:	૧૨૪-૧૨૫
અધ્યવસાયસ્થાન	૧૨૪
સ્થિતિ	૧૨૫
સૂક્ષ્મસંપરાય:	૧૨૫
મોહનીય સર્વ પ્રકૃતિનો ક્ષય	
અથવા ઉપશમ	૧૨૫
સ્થિતિ	,,
ઉપશાંતમોહ:	૧૨૬-૧૨૭
અધિકારી	૧૨૬
વીતરાગતાનો અનુભવ	,,
મોહનો ઉદય અને તેનું	
પરિણામ	૧૨૬-૧૨૭
સ્થિતિ	૧૨૭
ક્ષીણમોહ:	૧૨૭-૧૩૦
શુકલધ્યાન:	૧૨૮-૧૩૦
(૧) પૃથક્ત્વ વિતર્કસંવિચાર	
	૧૨૮-૧૨૯
(૨) એકત્વ વિતર્કસંવિચાર	
	૧૨૯
ચારધાતી કર્મનો ક્ષય	,,
સર્વશત્ત્વની પ્રાપ્તિ	,,
સકામ અકામ નિર્જરાનો	
અંત	૧૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થિતિ	૧૩૦
સંયોગી	૧૩૦ થી ૧૩૨
યોગ	
મન	૧૩૦-૧૫
વચન	,,
કાયા	,,
સ્થિતિ	૧૩૧
કેવલીસમુદ્ધાત	,,
શુકલધ્યાન	૧૩૧-૧૩૨
(૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી	૧૩૨
(૪) વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ	૧૩૨
બાદર યોગનિરોધ	,,
સૂક્ષ્મ	,,
અયોગી	૧૩૨ થી ૧૩૬
શેશેશીકરણ	૧૩૩
સ્થિતિ	૧૩૨
સિદ્ધ ગતિ	૧૩૩
ઉપસંહાર	
ગુણસ્થાન સંક્ષેપ સાર	
	૧૩૩ થી ૧૩૫
,, સ્થિતિ	૧૩૫
,, સ્વામી	૧૩૫-૩૬
અકામ સકામ નિર્જરા	૧૩૬

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૩	વિષયઅંગે	વિષય અંગે
૩	૧૫	યથાસ્થિતિ	યથાસ્થિત
૪	૭	ધર્માસ્તિકાય	ધર્માસ્તિકાય
૧૩	૬	(૩) અનર્થદંડ નિરમણ	અનર્થદંડ નિરમણ
૧૩	૮	ભોગોપભોગ મત	ભોગોપભોગ પરિમાણ મત
૧૬	૨	અંધહેતુ	અંધહેતુ
૧૬	૧૮	દરેકના	દરેકના
૧૭	૨૨	દરેકના	દરેકના
૧૮	૨૧	વસ્તુનો	વસ્તુનો
૧૯	૧૯	હોવા	હોતા
૨૦	૨	એવો	એવા
૨૫	૨	આશ્રવ	આશ્રવ
૨૬	૧૧	કર્મવર્મણ	કર્મવર્મણ
૨૭	૭	હોય	હોય
૨૭	૨૩	કાયાચીક	કાયાચિક
૨૮	૨૧	તેમાં તેમાં	તેમાં

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧	૨૧	પ્રકૃતજંધ	પ્રકૃતિજંધ
૩૨	૧૧	અવધિજ્ઞાનાવરથ	અવધિજ્ઞાનાવરણ
૩૪	૧	ઉમેરો	દર્શનાવરણ:
૩૫	૯	હોય	હોધ
૩૬	૧૧	અઠાવીસ પ્રકૃતિ	અઠાવીસ ઉત્તર પ્રકૃતિ
૩૬	૨૦	અનિશ્ચિત	અનિશ્ચિત
૩૭	૭	ત્રણમાંનું	એ ત્રણમાંનું
૩૯	૨૨	અસગી	અસંગી
૪૦	૧૯	પ્રકૃત	પ્રકૃતિ
૪૨	૧૪	આ શરીર	આ એ શરીર
૪૩	૩	વિષયના	વિષયના
૪૩	૧૨	જંધ	જંધા
૪૪	૧૮	અંકોડો	અંકોડા
૪૮	૧૦	ચોર=દાંત	ચોરદાંત

૪૯ ૮ ઉમેરો: ત્રણદસક આ પ્રમાણે છે.
 (૧) તસ, (૨) બાદર, (૩) પ્રયોત, (૪) પ્રત્યેક (૫) સ્થિર, (૬) શુભ, (૭) સુસ્વર, (૮) સુભગ (૯) આદેય અને (૧૦) મશ:કીર્તિ.

૫૦	૬	તેજ પુદ્ગલ અને	તે પુદ્ગલ અને તે
૫૧	૮	થાય	થયા
૫૩	૧૧	જીવને	જીવ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪	૧૯	તેમાંથી	તેમાંની
૫૬	૧૭	પ્રાપ્તિ	પ્રાપ્ત
૫૯	૧૫	૯ નોકપ, મિથ્યાત્વ	૯ નોકષાય, મિથ્યાત્વ
૬૦	૧૫	મનુષ્યાનુપૂર્વ	મનુષ્યાનુપૂર્વો
૬૧	૧	૧ (અશુભ) વિહાયોગતિ	વિહાયોગતિ (અશુભ)
૬૨	૧૪	ટૂંકી	ટૂંકી
૬૩	૧૮	અઆધકાળ	અઆધાકાળ
૬૬	૨	પ્રવૃત્તિમાં વીર્યોદ્ધાસ	પ્રવૃત્તિમાં નિરસ વીર્યોદ્ધાસ
૬૬	૧૮	કેટલીક	કેટલીકમાં
૭૧	૧૨	પુદ્ગલમાંથી	પુદ્ગલમાંથી
૭૩	૧૯	અર્થાત્	અર્થાત્
૭૪	૧	ધ્રાણેન્દ્રિ	ધ્રાણેન્દ્રિય
૭૪	૨૦	સ્પર્શનેન્દ્રિ	સ્પર્શનેન્દ્રિય
૭૪	૨૨	એ પ્રાણ	એ આઠ પ્રાણ
૭૪	૨૨	પ ચેન્દ્રિ	પંચેન્દ્રિય
૭૬	૩	સિદ્ધશિલા સિવાયના (?)	સિદ્ધશિલાના ઉપરના ભાગ સિવાયના
૭૭	૨	સર્વાત	શર્યાત
૭૮	૯	તિર્થંચ	તિર્થંચ
૭૮	૯	પ્રધાનતથા	પ્રધાનતથા

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૮	૧૧	બાકીના	બાકીની
૭૮	૨૧	પ્રયાપ્તિ	પર્યાપ્તિ
૮૩	૧	તિર્થંચ	તિર્થંચ
૮૪	૧૦	છે.	છે. દેવ અને નારકાએ દરેકને પણુ દશ પ્રાણુ અને છ પર્યાપ્તિ હોય છે
૮૭	૮	તિર્થંચ	તિર્થંચ:
૮૭	૧૪	મનુષ્ય	મનુષ્ય:
૮૭	૧૮	દેવ	દેવ:
૮૭	૨૩	કરે	કરે છે
૮૯	૧૩	પૂર્વાજીત	(૧) પૂર્વાજીત
૯૨	૧૦	જીવનસંવર્ધનનોજ	જીવનસંવર્ધનનેજ
૧૦૦	૨૨	જીવ માટે	જીવ
૧૦૭	૨૨	ખીરવચનના	ખીરવમનના
૧૦૮	૧૪	સમ્યગ્દર્શનથી	સમ્યગ્દર્શનથી
૧૨૨	૩	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય

જમો સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ
પૂ. પંન્યાસણ શ્રીમણ્ણિવિજયણ ત્રંથમાલા નં. ૧૫

કર્મવિચાર

ષડ્દ્રવ્ય :

અનાદિ એવા આ વિશ્વમાં મૂળભૂત બે તત્ત્વો છે.
(૧) જીવ અને (૨) અજીવ.

જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ^૧ છે; જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ તેનામાં બે રીતે કાર્ય કરે છે: (૧) સામાન્યજ્ઞાન અથવા દર્શનરૂપે અને (૨) વિશેષજ્ઞાન અથવા જ્ઞાનરૂપે. જ્ઞેયદ્રવ્ય અથવા વિષયની હંમેશાં બે બાબત હોય છે; (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષ. આ બન્ને બાબતોએ આપણે સામાન્ય-ગુણ અને વિશેષગુણ એ નામે ઓળખીએ પણ છીએ. સામાન્યગુણની પિછાન કરાવે એ સામાન્યજ્ઞાન અથવા દર્શન-ઉપયોગ છે. જ્યારે વિશેષગુણની પિછાન કરાવે એ વિશેષજ્ઞાન અથવા જ્ઞાનઉપયોગ છે. આ બન્ને ઉપયોગ વાપરવાથી જીવ જ્ઞેયદ્રવ્ય અથવા વિષયઅંગે પૂરો પરિચય મેળવી શકે છે.

સ્વરૂપ નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા આદિ જાણ્યા વિના કરાતું-દ્રવ્ય અથવા વિષયનું અવ્યક્તજ્ઞાન એ સામાન્યજ્ઞાન છે;

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અ૦ ૨, સૂત્ર ૮-૬.

જ્યારે નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા આદિ જાણીને કરાતું દ્રવ્ય અથવા વિષયનું વ્યક્તજ્ઞાન એ વિશેષજ્ઞાન છે. સામાન્યજ્ઞાન કરતાં વિશેષજ્ઞાનમાં ભેદ પ્રભેદનો વિચાર અને પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. અને છેવટે તેના સમન્વયરૂપે જીવને વ્યક્તજ્ઞાન થાય છે. આમ દર્શનઉપયોગથી અવ્યક્તજ્ઞાન અને જ્ઞાનોપયોગથી વ્યક્તજ્ઞાન જીવ મેળવે છે. દર્શનઉપયોગનું આવરણ દર્શનાવરણકર્મ અને જ્ઞાનોપયોગનું આવરણ જ્ઞાનાવરણ કર્મ છે.

જીવ :

જીવના ત્રણ ગુણ છે. (૧) સમ્યગ્દર્શન (૨) સમ્યગ્જ્ઞાન અને (૩) સમ્યક્ચારિત્ર.

જીવના ગુણ તરીકે દર્શન અથવા સમ્યગ્દર્શનનો વિચાર કરતાં તેનો અર્થ—નિર્મળ નિર્લેપ અને સ્પષ્ટદષ્ટિ છે. ટૂંકમાં તેને સમદષ્ટિ કહી શકાય. આમ જીવનો દર્શનગુણ જીવ જ પારિભાષિક શબ્દ અને તેના વિશેષ અર્થનું આપણને ભાન કરાવે છે. ઉપરના અર્થને વિકસાવતાં સ્વાર્થ અને કષાય એ બે રહિત એવી તટસ્થ અથવા સમવૃત્તિ અથવા દષ્ટિ એવો અર્થ પણ કરી શકાય. જ્યારે તેનો વિકસાવેલ અર્થ સ્વીકારીએ ત્યારે જીવનના વિકાસ સાધવાના માર્ગનું શોધન, ચિંતન આદિ પણ અર્થ તારવી શકાય; દર્શનનો આ અર્થ અપરિચિત અને નવીન લાગે તેમ છે; પરંતુ તે આપણા રોજના અનુભવનો વિષય હોવાથી આપણે તે વિષે વિચાર કર્યો ન હોવાથી આ અર્થ આપણને અપરિચિત લાગે છે.

જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈપણ કાર્ય કરવાના વિચારમાં હોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણી અંદરનું કોઈક એક અગમ્યતત્ત્વ આપણને તે કાર્ય કરવા યોગ્ય છે કે કરવા માટે અયોગ્ય છે તેનો સ્વયં નિર્ણય આપી દે છે. જીવની અંદરનું આ અગમ્યતત્ત્વ એ દર્શન છે. આપણે આ અગમ્ય-તત્ત્વના નિર્ણય વિરૂદ્ધ આપણા સ્વાર્થ, કષાય આદિ વૃત્તિઓને વશ બની કેટલીક વાર વર્તીએ પણ છીએ. આમ આપણી અંદર રહેલ અગમ્યતત્ત્વ કે જે આપણને કાર્ય અકાર્ય અંગે નિર્ણય આપે છે. એ 'દર્શન' તત્ત્વ છે; આ તત્ત્વને સ્વાર્થ અને કષાય આદિ વૃત્તિઓથી અલિપ્ત રાખી તટસ્થ નિર્ણય આપતું રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું એ સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન અનુસાર કરાતી જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ એ સમ્યગ્જ્ઞાન છે; જ્યારે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એ બેને અનુરૂપ જીવન શોધન અને આચરણ એ સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આત્માને સમજાવમાં યથાસ્થિતિ રાખવાનો પ્રયત્ન એ સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

સમ્યગ્દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહનીય, સમ્યગ્જ્ઞાનને રોકનાર જ્ઞાનાવરણ અને સમ્યક્ ચારિત્રને રોકનાર કષાય અને નોકષાય મોહનીય કર્મ છે. આ દરેકનો વિચાર આપણે આગળ કરવાના છીએ.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ દરેકનો એકી સમયે થતો આત્યંતિક વિકાસ એ મોક્ષ છે. જીવ માટે મોક્ષનાં સાધન પણ એ ત્રણ છે.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૧, સૂત્ર ૧,

અજીવ :

ઉપયોગ લક્ષણ જેમાં નથી એ અજીવ છે; તે જડદ્રવ્ય છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે; (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય (૪) પુદ્ગલ (આણુ અને અસ્તિકાય) અને (૫) કાલ.

પુદ્ગલાસ્તિકાયના આણુ, પ્રદેશ, દેશ અને સ્કંધ એ ચાર વિભાગ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ દરેકના પ્રદેશ, દેશ અને સ્કંધ એ ત્રણ વિભાગ છે, કાલ અસ્તિકાય નથી, તેમજ તેનો પ્રદેશ આદિ વિભાગ પણ નથી. કાલ માત્ર અનંત સમયરૂપ છે. કાલને દ્રવ્ય ગણવામાં મતભેદ છે. કેટલાક તેને દ્રવ્ય માને છે.^૧

દ્રવ્યનો ભાગ ન પાડી શકાય એવો અવિલાબ્ય અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંશ એ પરમાણુ છે. દ્રવ્યથી છુટો પડી ગએલ આવો અંશ પરમાણુ અથવા આણુ કહેવાય છે, જ્યારે દ્રવ્યમિશ્રિત આવો અંશ પ્રદેશ કહેવાય છે. પ્રદેશ અને પરમાણુ એ બન્ને કદમાં સમાન, અવિલાબ્ય અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે. પ્રદેશથી મોટા અને સ્કંધથી નાના એવા પ્રદેશોના સમુદાય એ દ્રવ્યના દેશ છે. દેશથી મોટા એવા પ્રદેશના સમુદાય એ સ્કંધ છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ દરેક અસ્તિકાય કહેવાય છે; કારણ કે એ દરેક પ્રદેશના સમૂહરૂપે અખંડદ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિક-

કાય, એ દરેક તેમજ તેના પ્રદેશ, દેશ અને સ્કંધ અરૂપી છે, તેથી એ દરેકનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી થઈ શકે તેમ નથી. પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી છે એટલે તેના બાહર સ્કંધોનું તેમજ તે સ્કંધના આણુ, પ્રદેશ, દેશ આદિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી થઈ શકે છે, જ્યારે પુદ્ગલાસ્તિકાયના સૂક્ષ્મ સ્કંધ તેમજ તેના પ્રદેશ આદિ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ દરેક પ્રદેશના સમૂહ (અસ્તિ)રૂપ એક એક દ્રવ્ય છે,^૧ જ્યારે જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ દરેક પ્રદેશના સમૂહરૂપે જીવાં દ્રવ્ય છે અને વ્યક્તિરૂપે એ દરેક અનંત અનંત છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ દરેક અરૂપી-રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વિનાનાં તેમજ અદૃશ્ય છે;^૨ તે કારણે તેના પ્રદેશ કે દેશ તે તે દ્રવ્યથી જીદા પાડી શકાતા નથી. આમ એ દરેકના પ્રદેશ અને દેશની માત્ર કલ્પના કરવી રહી. જીવાસ્તિકાયના વ્યક્તિગત દેહ કર્મ પ્રવાહના કારણે રૂપી છે તે તેમજ પુદ્ગલાસ્તિકાય એ રૂપી-રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળાં દ્રવ્ય છે. એ બંનેના પ્રદેશ, દેશ આદિ પડી શકે છે અને પાડી શકાય છે.

સ્કંધ એ અખંડ દ્રવ્ય છે. આવો સ્કંધમિશ્રિત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંશ એ પ્રદેશ છે, જ્યારે આવો છુટો પડેલ કે પાડેલ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંશ એ પરમાણુ છે.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫ સૂત્ર ૫. ૨ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૩-૪.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ દરેક અસંખ્ય પ્રદેશના સમૂહરૂપ સ્કંધ છે.^૧ આકાશાસ્તિકાયના બે વિભાગ છે. (૧) લોકાકાશ (૨) અલોકાકાશ. લોકાકાશ અસંખ્ય-પ્રદેશના અને અલોકાકાશ અનંત પ્રદેશના સમૂહરૂપ સ્કંધ છે.^૨ પુદ્ગલ રૂપી હોઇ પ્રત્યક્ષ-દેખી શકાય તેવા છે, જ્યારે બાકીના દરેક અરૂપી હોઇ પરોક્ષ-દેખી ન શકાય તેવા છે.

જીવ અને પુદ્ગલ એ દરેક વ્યક્તિરૂપે અનંત છે. દ્રવ્ય તરીકે જીવ પરોક્ષ છે, જ્યારે વ્યક્તિ તરીકે તે કાંઈક અંશે દેહના કારણે ઇન્દ્રિયગમ્ય પણ છે. પુદ્ગલ પ્રત્યક્ષ અને ઇન્દ્રિયગમ્ય છે.

પ્રત્યેક જીવ અસંખ્ય પ્રદેશના સમૂહરૂપ છે. આવા પ્રત્યેક જીવ અનંત છે. પુદ્ગલના કોઈ સ્કંધ બે આણુના, કોઈ ત્રણ આણુના, કોઈ ચાર આણુના, કોઈ પાંચ આણુના એમ એક એક વધતાં સંખ્યાત આણુના, અસંખ્યાત આણુના, અનંત આણુના અને અનંતાનંત આણુના એવા એવા સ્કંધો હોય છે. પુદ્ગલથી છુટો પડેલ કે પાડેલ પરમાણુ અવિલાબ્ય અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોવાથી પરોક્ષ છે, છતાં તેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પ્રમાણે ગુણો હોવાથી તે રૂપી અને પ્રત્યક્ષ ગણાય છે. પુદ્ગલ સ્કંધ તો રૂપીજ ગણાય છે, પછી તે સૂક્ષ્મ હોય કે બાહર. તેમાંના માત્ર બાહરસ્કંધ ઇન્દ્રિયગમ્ય છે, સૂક્ષ્મસ્કંધ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી. પરમાણુ અને સૂક્ષ્મસ્કંધ રૂપી છે તે જાણવાનું સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ છે પરમાણું તેમજ સૂક્ષ્મસ્કંધમાં

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫ સૂત્ર ૭-૮. ૨ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫ સૂત્ર ૯.

પણુ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આદિ ગુણો રહેલા છે, તે કારણે તે રૂપી ગણાય છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહેલા છે,^૧ પ્રત્યેક જીવ^૨ લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને અનંતજીવ સમગ્ર લોકાકાશમાં રહેલા છે. આજુ એક આકાશ પ્રદેશમાં, દ્વયજુક એકથી બે આકાશ પ્રદેશમાં ત્ર્યજુક એકથી ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં, ચતુરજુક એકથી ચાર આકાશ પ્રદેશમાં, પંચાજુક એકથી પાંચ આકાશ પ્રદેશમાં એમ એક એક વધતાં સંખ્યાતાજુક એકથી સંખ્યાત આકાશપ્રદેશમાં અને અસંખ્યાતાજુક, અનંતાજુક તેમજ અનંતાનંતાજુક એકથી અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશમાં, એ રીતે પુદ્ગલ સમાઈ શકે છે.^૩ અનંત જીવ અને અનંત પુદ્ગલ અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાં બાધા રહિત રહી શકે છે, તેનાં ત્રણ કારણ છે—(૧)પુદ્ગલની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણમન શક્તિ, (૨) લોકાકાશનું અસંખ્ય પ્રદેશ પ્રમાણ, (૩) જીવ અને પુદ્ગલના તે પ્રકારના સ્વભાવ.

ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય જીવને તેની ગતિમાં સહાય કરવાનું, અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય જીવને તેની સ્થિતિમાં સહાય કરવાનું અને આકાશાસ્તિકાયનું કાર્ય જીવ અને પુદ્ગલને અવકાશ અથવા જગ્યા દેવાનું છે. 'જીવનું કાર્ય પરસ્પર સહકારપૂર્વક જીવન જીવી પરોપકાર કરી આત્માનો વિકાસ સાધવાનું છે.'^૪

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૧૨-૧૩. ૨ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૧૫. ૩ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૧૪. ૪ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૧૭-૧૮. ૫ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૨૧.

કાલનું કાર્ય વર્તના, પરિણામ, પરત્વ અને અપરત્વ સાધવાનું છે.^૧ શરીર, વાચા, મન, શ્વાસોચ્છ્વાસ, સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ એ જીવને લગતાં કેટલાંક પુણ્નલનાં કાર્ય છે.^૨

ઉપર નિર્દેશ કરેલ જીવને લગતાં પુણ્નલનાં કાર્યો એ જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી; પરંતુ તે તેની વૈભાવિક સ્થિતિ અર્થાત્ વિકૃતિ છે. જીવની આ વિકૃતિનું કારણ જીવની સાથે રહેલ અનાદિ કર્મ પરંપરા યા કર્મણુ શરીર છે. કર્મ એ પૌણ્નલિક પરિણામ છે; એટલે કર્મ વિચારમાં કર્મનો અર્થાત્ પુણ્નલના પરિણામનો વિચાર જ મુખ્ય બની રહે છે.

કાલને દ્રવ્ય માનવામાં સર્વસંમત અભિપ્રાય નથી; કેટલાક આચાર્યો તેને દ્રવ્ય ગણે છે. કાલ અનંત સમયનો છે; અને અઢી દ્વીપના જીવો ગણતરી કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે.

આમ સંક્ષેપમાં આપણે જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુણ્નલાસ્તિકાય અને કાલ એ છ દ્રવ્યનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે જીવ અને પુણ્નલ એ બેનો પરસ્પર સંબંધ અને તેના કાર્યઅકાર્યની જીવ પર થતી નિરંતર અસર, એ બેનો વિચાર કરવાનો છે. તે પછી આપણે આપણા વિષય કર્મવિચાર પર આવીએ.

વિષય પ્રવેશ :

સાંસારિક જીવને સામાન્યતઃ બે પરમાર્થ હોય છે: (૧) કામ અને (૨) મોક્ષ. કામની ઇચ્છા કરનારને અર્થ અને

૨ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૨૨. ૩ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૫, સૂત્ર ૧૬-૨૦.

મોક્ષની ઇચ્છા કરનારને ધર્મની આવશ્યકતા રહે છે. કામની ઇચ્છા કરનારને કામની સાધનાઅર્થે અર્થની જરૂરીઆત ઉભી થાય છે, તે મેળવવા સારૂ જીવને પોતાની સુખ, સગવડ, લાલસા, તૃષ્ણા, ઇન્દ્રિયનાં વિષયસુખ આદિના લોગ આપવા તો રહેજું છે; મોક્ષના ઇચ્છુકને પણ ધર્મની સાધના કરતાં પોતાનાં સુખ, સગવડ, લાલસા, તૃષ્ણા, ઇન્દ્રિયનાં વિષય-સુખ આદિના લોગ આપવાની જરૂરીઆત ઉભી થાય છે. આ રીતે કામ અને મોક્ષના ઇચ્છુકને આપવા પડતા લોગ યા ત્યાગમાં બાદ્ય સમાનતા દેખાવા છતાં તેમાં મોટો તફાવત રહેલો છે. કામના ઇચ્છુકના લોગત્યાગમાં સ્વાર્થ રહેલો છે; જ્યારે મોક્ષના ઇચ્છુકના લોગત્યાગમાં ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ અને પરમાર્થવૃત્તિ રહેલી છે; મૂળભૂત આ તફાવતના કારણે કામની સાધનાઅર્થે અપાતા લોગત્યાગ છતાં સ્વાર્થના કારણે જીવને કર્મની અકામ નિર્જરા થવા છતાં પરંપરાએ તેને અશુભ કર્મબંધ અને તેની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે મોક્ષના ઇચ્છુકને તેના લોગત્યાગ ઇચ્છાપૂર્વક હોવાના કારણે તેમાં પરમાર્થવૃત્તિ હોવાથી સકામ નિર્જરા થાય છે અને તેથી શુભકર્મબંધ થતો હોઈ પરંપરાએ તેના જીવને મોક્ષ સાધવાની સગવડતા આવી મલે છે.

આમ સંસારી જીવ જે શુભ અને અશુભ કર્મબંધ અને તેની પરંપરા અનુભવે છે તેનો વિચાર એજ કર્મવિચાર. આ વિષયને આપણે બુદ્ધાબુદ્ધ દૃષ્ટિબિંદુએ તપાસવાનો રહેશે. તેમાં કર્મબંધના હેતુ અથવા કારણો, કર્મના આશ્રવ અથવા પ્રવેશદ્વાર અને કર્મબંધની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને

પ્રદેશ આદિ વિચારવાનાં રહેશે; આપણે ક્રમશઃ તેનો વિચાર કરીએ.

કર્મના બંધહેતુ :

જીવને અનાદિ કાળથી કર્મબંધ રહેલો છે. કર્મબંધની આ પરંપરાના પાંચ કારણ છે: (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) યોગ.^૧

મિથ્યાત્વ :

ઉપરોક્ત પાંચ કારણોનો જીવો વિચાર કરવાનો રહે છે. જિનપ્રણિત તત્ત્વ પર અરૂચિ અથવા અશ્રદ્ધા એ મિથ્યાત્વ છે; બીજી રીતે કહીએ તો સમદષ્ટિના બદલે સ્વાર્થમયદષ્ટિ એ મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) અનાલોગિક, (૨) અનભિગૃહિત, (૩) અભિગૃહિત, (૪) સાંશયિક અને (૫) આભિનિવેશિક.

(૧) ધર્મ અને કર્મ એ બે વચ્ચેના ભેદની જાણ નથી તેવી જીવની મૂઢદશામાં જીવને અવ્યક્ત એવું અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે. (૨) સર્વ દર્શનને સરખાં માનવાં એ અનભિગૃહિત મિથ્યાત્વ છે. (૩) પૌદ્ગલિક સુખમાં રતિ અથવા રાગના કારણે જૈનેતર દર્શન પર શ્રદ્ધા કરવી એ અભિગૃહિત મિથ્યાત્વ છે. (૪) જૈન દર્શનના સૂક્ષ્મ અને ઇન્દ્રિયગમ્ય નહિ એવા વિષયમાં શંકા કરવી એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. જૈન દર્શનમાં શંકાને સ્થાન છે અને તે શંકા નિર્મૂળ કરવા ગુરૂગમને પણ સ્થાન છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ અને ઇન્દ્રિયાતીત વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખી ચાલતાં

અનુમાન, ઉપમાન અને પરોક્ષ પ્રમાણ ઉપરાંત આગમ પ્રમાણનો આધાર લઈ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરવાનું પણ તેટલું જ વ્યાજબી છે. આ પ્રમાણે કરતાં તેવા વિષયમાં પણ જૈનદષ્ટિએ કરેલ નિરૂપણ સાચું નીવડવાને અવકાશ રહેલો હોવાથી આવી શંકા સંઘરવી એ એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ છે. (૫) જૈનદર્શનના કેાઈકે વિષયમાં અભણતાં ખોટી બાબત પકડાઈ જતાં પાછલથી તે ભૂલ જણાવા છતાં માનહાનિના ભયે તે ભૂલ ન સ્વીકારી ખોટી બાબત પકડી રાખવી એ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. જુદા જુદા નિન્હવો થયા છે તેમને આ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ હોય છે.

અવ્યવહાર રાશિના નિગોઠના સર્વ જીવોને તેમજ અંથિ-લેદ ન કરનાર વ્યવહારરાશિના જીવોને અવ્યક્ત એવું અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે; જ્યારે અંથિલેદ કરનાર વ્યવહાર રાશિના જીવોને વ્યક્ત એવાં બાકીના ચારમાંનું ગમે તે એક મિથ્યાત્વ હોય છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જીવને અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે અને સમ્યગ્દર્શન વમનાર જીવોને અનભિગૃહિત, અભિગૃહિત, સાશયિક અને આભિનિવેશિક એ ચાર પ્રકારમાંના ગમે તે એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ હોય છે.

અવિરતિ :

કર્મબંધનથી છુટવા જીવે વ્રત, નિયમ સ્વીકારવાં જોઈએ. આ રીતના વ્રત-નિયમ ન સ્વીકારવાં એ અવિરતિ ભાવ છે. અવિરતિના કારણે જીવ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ છ દ્વારા

વિષયસુખમાં તદ્દલીન બની છકાયના જીવોની હિંસા અને તેની પરંપરા આચરે છે, અને પરિણામે તેને કર્મની પરંપરા વત્યાં કરે છે. અવિરતિની સમજ માટે વ્રત કયાં તે જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે.

વ્રત બે પ્રકારનાં છે: (૧) મહાવ્રત, (૨) અણુવ્રત.^૧

મહાવ્રત પાંચ છે:^૨ (૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણ અથવા અહિંસા, (૨) મૃષાવાદ વિરમણ અથવા સત્ય, (૩) અદત્તાદાન વિરમણ અથવા અસ્તેય યા અચૌર્ય, (૪) મૈથુન વિરમણ અથવા બ્રહ્મચર્ય અને (૫) પરિગ્રહ વિરમણ. આ પાંચ મહાવ્રત સાથે રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ સંકળાયેલ છે કે જે પહેલા વ્રતનો ભાગ છે તે સમજી લેવાનું છે. આ પાંચ મહાવ્રતના પાલનથી જીવ છકાયની હિંસા રોકી શકે છે કે જે મોટે પરોપકાર છે. આ પાંચ મહાવ્રતના પાલક સાધુ છે.

મધ્યકોટિના સાધક માટે અણુવ્રત છે. અણુવ્રત પણ પાંચ છે: (૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ, (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ, (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ, (૪) સ્થૂલ મૈથુન વિરમણ, અથવા પુરૂષ માટે પરદારા વિરમણ અને સ્ત્રી માટે પરપુરૂષ વિરમણ અને (૫) સ્થૂલ પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતનો મર્યાદિત સ્વીકાર એ અણુવ્રત છે. આ પાંચ અણુવ્રતના વિકાસ અર્થે ત્રણ ગુણ વ્રત અને ચાર શિક્ષા વ્રત એમ ગૃહસ્થ તથા ગૃહિણી માટે બાર વ્રત સમ્યક્ત્વ સહિત હોય છે.

૧. જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૭, સૂત્ર ૧. ૨ જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૭, સૂત્ર ૨.

મહાવ્રતમાં જીવને વ્રત સંપૂર્ણતઃ પાલવાનાં હોય છે; જ્યારે અણુવ્રતમાં જીવને વ્રત મર્યાદામાં લેતો હોવાથી તેને તે મર્યાદિત રીતે પાલવાનાં હોય છે. આમ જીવ અણુવ્રતમાં પોતાને આવશ્યક એવી જરૂરીઆત પ્રમાણે છૂટ રાખી શકે છે.

ગુણુવ્રત ત્રણ છે : (૧) દિગ્ પરિમાણ, (૨) લોગોપલોગ પરિમાણ અને (૩) અનર્થદંડ.^૧ વિરમણ દશ વિદિશામાં જવા-આવવાની મર્યાદા એ દિગ્ પરિમાણ વ્રત છે. પદાર્થોના લોગ ઉપલોગમાં મર્યાદા એ લોગોપલોગ વ્રત છે. જીવને કારણ વિના દંડાતા રોકવા સારું અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત છે.

શિક્ષાવ્રત ચાર છે :^૨ (૧) સામાયિક, (૨) દેશાવગાશિક, (૩) પૌષઘોષવાસ અને (૪) અતિથિસંવિભાગ. સમતાભાવમાં રહેવાનો જીવનો સ્વભાવ છે; સ્વાર્થ, કષાય, કર્મ આદિ કારણે જીવ વિભાવમાં રહે છે. આ વિભાવ અવસ્થામાંથી સમતાભાવની તાલીમ મેળવવા માટે ૪૮ મિનિટ સુધી સમતાભાવમાં રહેવું એ સામાયિક વ્રત છે. લોગોપલોગ પરિમાણ વ્રતમાં દશાવેલ મર્યાદા અહોરાત્ર સંક્ષેપી એકી સમયે બાર વ્રતના અંશતઃ પાલન કરવા સારું દશ સામાયિક કરવાં એ દેશાવગાશિક વ્રત છે; આ વ્રતમાં તપ તરીકે એકાસણું, ઉપવાસ આદિ પણ કરવામાં આવે છે. એકાસણું, ઉપવાસ આદિ સહિત સાદા જીવનની તાલીમ રૂપ પૌષઘોષવાસ વ્રત છે. આ વ્રત ત્રણ પ્રકારનું છે : દિવસની મર્યાદા, (૨) રાત્રિની મર્યાદા અને (૩) રાત્રિદિવસ એ બન્નેની મર્યાદાવાળું. આ ત્રણ શિક્ષાવ્રત

જીવના સ્વભાવરૂપ સમભાવની તાલીમના વિકાસ માટે જ છે. પૌષ્ઠ્યના બીજા દિવસે એકાસણું કરી સુપાત્રદાન કરવા રૂપ અતિથિસંવિભાગ વ્રત છે. આ વ્રત અધિક ગુણવાન પ્રતિ આદર પ્રદર્શનનું સૂચક છે.

આ પાંચ મહાવ્રત અથવા પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ સર્વે અથવા તેમાંનું કોઈપણ વ્રત ન સ્વીકારવાની આત્માની પરિણતિ અથવા અધ્યવસાય એ અવિરતિ છે.

પ્રમાદ :

જીવનું કાર્ય શુભ પ્રવૃત્તિનો આદર છે. શુભ પ્રવૃત્તિ ન કરવારૂપ, તેમજ માદક પદાર્થોનું સેવન, અતિઆહાર, નિદ્રા, મૈથુન, વિકથા તેમજ સાત વ્યસનનું સેવન એ સર્વ પ્રમાદમાં સમાય છે. સંક્ષેપમાં સમભાવમાં રહેવાની પ્રવૃત્તિની ઉપેક્ષા કરી પરભાવમાં રાત્યા-માત્યા રહેવાની પ્રવૃત્તિ એ પ્રમાદ છે.

કષાય :

જીવને સંસારની વૃદ્ધિ કરાવનાર કષાય છે. જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ સમભાવમાં રહેવાનો છે; સંસારી જીવને પરભાવમાં રહેવાના પડી ગયેલ સ્વભાવનું કારણ કર્મ અને કષાય છે. કષાય ચાર છે: (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. આ ચાર કષાયના દરેકના પણ ચાર પ્રકાર છે: (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય, (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય અને (૪) સંજ્વલન. આ સોળ કષાયના જનક નવ નોકષાય છે: (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) શોક, (૬)

જીવજીવિ, (૭) પુરુષવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ. આ સર્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર મોહનીય કર્મમાં કરવાનો છે.

યોગ :

જીવદ્વારા કરાતી પ્રવૃત્તિ એ યોગ છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ જોઈ શકાય તેવી હોય છે; જ્યારે આંતરિક પ્રવૃત્તિ અગમ્ય છે, અને તે જીવની ચંચળતા અથવા સ્પંદનરૂપ હોય છે. યોગ ત્રણ છે: (૧) મનોયોગ, (૨) વચનયોગ અને (૩) કાયયોગ.^૧ મનના ભાવોની ચંચળતા મનોયોગ છે. વચનના ભાવના કારણે થતું પરિણમન યા સ્પંદન વચનયોગ છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અંગે થતું ક્રિયાતું સ્પંદન કાયયોગ છે. આત્મપ્રદેશની ચંચળતા એજ સ્પંદન અર્થાત્ યોગ છે.

પાંચ બંધહેતુની મર્યાદા.

ઉપરોક્ત પાંચ બંધહેતુઓમાં પૂર્વપૂર્વ બંધહેતુના અસ્તિત્વમાં ઉત્તર ઉત્તર બંધહેતુ અવશ્ય હોય છે. ઉદા. મિથ્યાત્વ બંધ હેતુ હોય ત્યારે તેની પછીના અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ હોવાનાજ. ઉત્તર ઉત્તર બંધહેતુના અસ્તિત્વમાં પૂર્વ પૂર્વના બંધહેતુ હોયજ એવો નિયમ નથી. અર્થાત્ તે હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય. ઉદા. યોગ બંધહેતુના અસ્તિત્વમાં તે પહેલાંના મિથ્યાત્વ આદિ ચાર બંધહેતુ, ત્રણ બંધહેતુ, બે બંધહેતુ કે એક બંધહેતુ હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોય. જીવની સયોગી અવસ્થામાં માત્ર યોગ બંધહેતુ જ હોય છે, જ્યારે જીવની અયોગી અવસ્થામાં કોઈપણ બંધહેતુ હોતો નથી.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ. ૬, સૂત્ર ૧.

સયોગી પહેલાંના ગુણસ્થાનોમાં જીવને ચાર, ત્રણ, બે કે એક પૂર્વના બંધહેતું હોઈ શકે છે.

આશ્રવ-કર્મનાં પ્રવેશદ્વાર.

જીવમાં કર્મના પ્રવેશનું દ્વાર યા સાધન યા કારણ એજ આશ્રવ. તળાવમાં પાણી લેવા નાળાં રખાય છે, તેમ જીવમાં કર્મનો પ્રવેશ થાય તે સારૂ આશ્રવ નાળાંની ગરજ સારે છે. ઉપરોક્ત પાંચ બંધહેતુમાંના યોગના કારણે જીવને પ્રદેશ બંધ અને પ્રકૃતિબંધ એ બે થાય છે, જ્યારે કષાયના કારણે સ્થિતિ બંધ અને લેશ્યાના કારણે રસબંધ અથવા અનુભાગ બંધ થાય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, અને પ્રમાદ એ પરંપરાએ બંધનાં કારણ બને છે. યોગ તો જીવના આત્મપ્રદેશની ચંચળતા અથવા સ્પંદન છે કે જે પ્રવૃત્તિરૂપ છે. એટલે તે તો કર્મના આશ્રવનું દેખીતું મૂળ કારણ છે, આ કારણેજ પ્રવૃત્તિ સમજાવવાનું અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિ પણ અનંતપ્રકારની છે. તે બધીનું વર્ણન શક્ય નથી. આ કારણે જે જે પ્રકૃતિબંધ માટે જે જે પ્રવૃત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તે તો માત્ર નમૂના રૂપે છે. તે પરથી બીજી તેવી પ્રવૃત્તિઓ ઘટાવી લેવી રહી.

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ, એ દરેકેના આશ્રવ.'

પ્રદોષ અથવા પ્રદોષ, નિન્હવ, માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદન અને ઉપધાત એ દરેક જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના સમાન આશ્રવ છે. ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન અંગે હોતાં તે જ્ઞાનાવરણના અને તે દર્શન અંગે હોતાં દર્શનાવરણના આશ્રવ બને છે.

જ્ઞાન-જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધન પર દ્વેષ એ જ્ઞાનપ્રદેષ અને દર્શન-દર્શની અને દર્શનનાં સાધન પર દ્વેષ એ દર્શન-પ્રદેષ છે. ગુરૂને છુપાવવા, જાણુતા હોવા છતાં જ્ઞાન અને તેના સાધન અંગે અજ્ઞાનતા બનવું, એ જ્ઞાનનિહ્વ છે; સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુરૂ તેમજ જાણુતા હોવા છતાં દર્શન અને તેનાં સાધન વિષે અજ્ઞાનતા બનવું, એ દર્શન નિહ્વ છે. જ્ઞાન પક્ષ અને સંપૂર્ણ હોવા છતાં પાત્ર મળતાં જ્ઞાન આપવામાં દિલચેરી કરવી, તેમજ પોતાના જ્ઞાન વિષે અભિમાન રાખવું એ જ્ઞાન માત્સર્ય છે. તેજ રીતે દર્શન પક્ષ અને સંપૂર્ણ હોવા છતાં પાત્ર મળતાં તે આપવામાં દિલચેરી રાખવી, તેમજ પોતાના દર્શનનું અભિમાન એ દર્શન માત્સર્ય છે. દુષ્ટ હેતુથી કોઈની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બાધા નાંખવી, નંખાવવી એ જ્ઞાનાંતરાય છે; તેજ રીતે દુષ્ટ હેતુથી કોઈની દર્શન પ્રાપ્તિમાં વિધ્ન કરવું એ દર્શનાંતરાય છે. ઇસારા અથવા વચનથી અપાતું જ્ઞાન રોકવું રોકાવવું એ જ્ઞાનાસાદન છે; જ્યારે તેજ રીતે અપાતા દર્શનમાં વિધ્ન નાખવું એ દર્શનાસાદન છે. દુષ્ટ હેતુથી સાચાં વચનનો અનુચિત અર્થ ઉપજાવી દોષ શોધવારૂપ જ્ઞાનોપધાત છે; તે જ રીતે સાચા દર્શનના અનુચિત અર્થ કરી દોષ શોધવા એ દર્શનોપધાત છે.

જ્ઞાન અથવા દર્શનનો અવિનય, જ્ઞાન અથવા દર્શન હોવા છતાં તે છુપાવવાં, એ દરેકના ગુણ પ્રકાશન ન કરવાં આદિ અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શન એ દરેકેના આસાદન છે. જ્ઞાનને અજ્ઞાન ગણી તેના નાશની પ્રવૃત્તિ, તેમજ દર્શનને અદર્શન

માની તેના નાશની પ્રવૃત્તિ એ અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શન એ દરેકના ઉપધાત છે.

વેદનીયના આશ્રવ :^૧

દુઃખ, શોક, તાપ, આકંઠ, વધ અને પરિદેવન આદિ કરવાં, કરાવવાં અને બન્ને પક્ષોમાં તે ઉપજવવાં એ અશાતા વેદનીયના આશ્રવ છે; પ્રાણી માત્ર પર અને વિશેષતઃ વ્રતધારી પર અનુકંપા, દાન, સરાગસંયમ, અકામનિર્જરા, ખાલતપ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ એ શાતાવેદનીયના આશ્રવ છે.

જીવને આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના કારણે થતી પીડા દુઃખ છે. દુઃખ અથવા ચિંતાની લાગણીના કારણે ઉદ્ભવતો માનસિક વ્યાપાર શોક છે. તીવ્ર સંતાપ કરવો, કરાવવો એ તાપ છે. આંસુ પાડી રડવું, રડાવવું એ આકંઠ છે. જીવના દશ પ્રાણુમાંના કેઈ એક કે સર્વનો નાશ યા વિયોગ કરવો એ વધ છે. પ્રિયજન કે વસ્તુના વિયોગમાં તે વ્યક્તિ યા વસ્તુને સંભારી સંભારી વારંવાર રૂદન કરવું, કરાવવું એ પરિદેવન છે. આ દરેક પ્રવૃત્તિ પોતાને ઉદ્દેશી કરવી, બીજને ઉદ્દેશી કરવી કે સ્વ અને પર એ બન્નેને ઉદ્દેશી કરવી, કરાવવી એ સર્વ અશાતા વેદનીયના આશ્રવ બને છે.

સર્વ જીવ પ્રતિ દયા, વ્રતધારી પ્રતિ બહુમાન, મમત્વ અથવા મૂરછી ન્યૂન કરવા અને ત્યાગની તાલીમ મેળવવા પોતાની ન્યાયોપાનિત વસ્તુનો બીજના હિત અર્થે કરાતો ઉપયોગ અર્થાત ત્યાગ દાન છે. સંયમ સ્વીકારવા છતાં સતત

ભગૃતિ પણ રાખતાં છતાં રાગ-દ્વેષ સંપૂર્ણ દૂર ન થવાના કારણે ઉદ્ભવતા સૂક્ષ્મ વિકાર એ સરાગસંયમ છે. ગૃહસ્થ અથવા ગૃહિણીના ખાર વ્રતમાંના કોઈ એક અથવા સર્વ વ્રત સ્વીકારવાં અને પાળવાં એ સંયમાસંયમ છે. પરવશ હોવાના કારણે અનિચ્છાએ પરાણે ભોગ ઉપભોગનો કરાતો ત્યાગ એ અકામ નિર્જરા છે. અજ્ઞાનના કારણે કરાતો મિથ્યા કાયકલેશ કરવો એ ખાલતપ છે. ધર્મ સમજી કરાતી કષાયનિવૃત્તિ એ ક્ષાન્તિ છે, લોભ આદિ દોષની શુદ્ધિ કરવી એ શૌચ છે. આ સર્વે જ્ઞાતાવેદનીયના આશ્રવ છે.

વ્રત, નિયમ, ચારિત્ર, તપ, ધ્યાન આદિ સમજૂપૂર્વક સ્વેચ્છાએ સ્વ અને પરહિત અર્થે કરાતા હોઈ તેનાથી સકામ નિર્જરા થાય છે; આવા પ્રસંગે મુશ્કેલી આવતાં જીવ તેને જીતવા દઢ બને છે, પણ એ વિહ્વલ બનતો નથી. આ કારણે એ દરેક કાયકલેશરૂપ ન હોતાં નિર્જરારૂપ છે.

મોહનીયના આશ્રવ :

કેવલી, શ્રુત, સંઘ અને દેવ એ દરેકના અવર્ણવાદ દર્શન-મોહનીયના આશ્રવ છે. કષાયના ઉદયના કારણે જીવમાં થતા તીવ્ર આત્મપરિણામ-અધ્યવસાય ચારિત્રમોહનીયના આશ્રવ છે.

કેવલીના ગુણની ઉપેક્ષા કરી તેમનામાં ન હોવા એવા દોષ આરોપવા એ કેવલીના અવર્ણવાદ છે. શ્રુતજ્ઞાનના ગુણની ઉપેક્ષા કરી તેનામાં ન હોતા એવા દોષ આરોપવા એ શ્રુતજ્ઞાનના અવર્ણવાદ છે. ચતુર્વિધ સંઘ કે તેમાંના કોઈ એક કે અધિક-

વર્ગ એ દરેકના ગુણની ઉપેક્ષા કરી, તે દરેકમાં કે સર્વમાં ન હોતા એવો દોષ આરોપવા એ સંઘના અવર્ણવાદ છે. જનપ્રણીત ધર્મના ગુણની ઉપેક્ષા કરી ન હોતા એવા દોષ આરોપવા એ ધર્મના અવર્ણવાદ છે. અઠાર દોષ રહિત, વીતરાગ, પ્રશમરસનિમગ્ન એવા અરિહંતદેવના ગુણની ઉપેક્ષા કરી તેમનામાં ન હોતા એવા દોષ આરોપવા એ દેવના અવર્ણવાદ છે. આમ દર્શનમોહનીયના આશ્રવનું કારણ અવર્ણવાદ છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરવા, બીજામાં ઉત્પન્ન કરાવવા કે સ્વ અને પર એ બન્નેમાં ઉત્પન્ન કરવા, કરાવવામાં નિમિત્ત બનવું અને તેમાં તદ્દીન બની આત્મામાં તેના તીવ્ર પરિણામ ઉતારવા અને તદનુસાર જીવન ઘડવું એ ચારિત્રમોહનીયના આશ્રવ છે. આ ઉપરાંત સત્યનો ઉપહાસ અને દીનની મશ્કરી એ હાસ્યમોહનીયના, ક્રીડાપ્રવૃત્તિમાં તદ્દીનતા તેમજ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થતાં થતી લાગણી-રાગ એ રતિમોહનીયના, અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ અને ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિમાં થતો ખેદ-દ્વેષ એ અરતિમોહનીયના, શોક કરવો, કરાવવો એ શોકમોહનીયના, ડરવું ડરાવવું એ ભયમોહનીયના, હિતકરપ્રવૃત્તિ અને ક્રિયા પ્રતિ ધૃષ્ટા એ જુગુપ્સામોહનીયના, સ્વદોષદર્શન અને પુરૂષ-સંસ્કારનો અભ્યાસ એ પુરૂષવેદનીયના, પરદોષદર્શન અને ઠગવાની ટેવ, માયા અને સ્ત્રીસંસ્કારનો અભ્યાસ એ સ્ત્રી-વેદનીયના અને સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બન્નેના સંસ્કારના અભ્યાસ એ નપુંસક વેદનીયના આશ્રવ છે. આ નવ નોકષાય કષાય-જનક હોઈ કષાય કરતાં પણ અધિક ભયંકર છે. કષાયમાં

નોકપાયનો સમાવેશ કરી લેવાનો છે. આમ નોકપાય, કપાય, કપાયની પ્રવૃત્તિ અને તેમાં તદ્દીનતા-લેક્ષ્યા એ દરેક ચારિત્ર-મોહનીયના આશ્રવ છે.

આયુષ્યના આશ્રવ :^૧

અતિ આરંભ અને અતિ પરિશ્રદ એ નારક આયુષ્યના આશ્રવ છે. માયા તિર્યંચ આયુષ્યનો આશ્રવ છે. અદ્ય આરંભ, અદ્ય પરિશ્રદ, ઋણુસ્વભાવ, મૃદુસ્વભાવ, આદિ મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવ છે. સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા, બાહ્ય-તપ આદિ દેવ આયુષ્યના આશ્રવ છે. માયા આદિ તિર્યંચ આયુષ્યના આશ્રવ છે. આમ દરેક આયુષ્યના જુદા જુદા આશ્રવ ઉપરાંત વ્રત અને શીલનો અભાવ એ ચારે આયુષ્યના સમાન આશ્રવ છે.

ઈતર પ્રાણીને દુઃખ આપવાની સકપાય પ્રવૃત્તિ એ આરંભ છે; ભોગ-ઉપભોગની વસ્તુના સંશ્રદની સકપાય પ્રવૃત્તિ એ પરિશ્રદ છે. વસ્તુ પરના મમત્વમાંથી પરિશ્રદ ઉદ્ભવે છે. આરંભ અને પરિશ્રદ કરતાં પણ તેમાં માન્યા-રાન્યા રહેવાની રસ-વૃત્તિ, આસક્તિ અથવા તદ્દીનતા અશુભ પ્રવૃત્તિની જનક છે. છલ-પ્રપંચ, માયા, કપટ, કુટિલતા, દંભ અને સ્વાર્થ અંગે ખોટી અને બનાવટી વાતો એ માયા છે. સ્વભાવની સરલતા એ ઋણુતા અને નરમાશ અથવા નમ્રવૃત્તિ યા નમ્રતા એ મૃદુતા છે. સૂક્ષ્મ કપાય સહિત અને સંપૂર્ણ કપાય છૂટ્યા પહેલાંનું ચારિત્ર સરાગસંયમ છે. અંશતઃ વિરતિ અથવા

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અ૦ ૬, સૂત્ર ૧૬ થી ૨૦.

દેશ વિરતિ એ સંયમાસંયમ છે. અજ્ઞાન સહિત કરાતો તપ ખાલતપ છે. પરવશ સ્થિતિના કારણે કરાતા ઇચ્છા વિનાના ત્યાગને લીધે થતી નિર્જરા અકામનિર્જરા છે. વ્રત અને શીલ ન સ્વીકારવા એ વ્રત અને શીલનો અભાવ છે. સ્વીકારેલ વ્રત, બ્રહ્મચર્ય વ્રત આદિ સ્વીકારી તોડવાં તે વ્રતભંગ છે. વ્રતના અભાવ કરતાં વ્રતભંગમાં વિશેષ દોષ રહેલ છે.

નામના આશ્રવ :^૧

યોગવક્રતા અને વિસંવાદન અશુભ નામકર્મના આશ્રવ છે. યોગઋણુતા અને સંવાદન શુભનામકર્મના આશ્રવ છે. દર્શન-વિશુદ્ધિ અને વિનયસંપન્નતા, શીલ અને વ્રતનું નિરતિચાર સતત પાલન, પ્રમાદરહિત જ્ઞાન, ઉપયોગ અને સંવેગ, શક્તિ અનુસાર ત્યાગ અને તપ, ચતુર્વિધ સંઘ તેમજ સાધુની સમાધિ અર્થે એ દરેકની વૈયાવૃત્ય, અર્હત્વક્રિત, આચાર્યભક્તિ, બહુશ્રુત-ભક્તિ, પ્રવચનભક્તિ, નિરતિચાર આવશ્યકની નિરંતર પ્રવૃત્તિ, માર્ગ પ્રભાવના અને પ્રવચનવાત્સલ્ય આદિ તીર્થંકર નામકર્મના આશ્રવ છે.

જીવને પોતાને આશ્રયી મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકસૂત્રતાનો અભાવ યોગવક્રતા છે. બીજાને આશ્રયી મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકસૂત્રતા યોગઋણુતા છે. બીજાને આશ્રયી જીવદ્વારા કરાતી મન, વચન અને કાયાની કરાતી દ્વાંભિકપ્રવૃત્તિ વિસંવાદન છે. દંભ વિનાની પ્રવૃત્તિ સંવાદન છે.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૬, સૂત્ર ૨૧ થી ૨૩.

રાગરહિત પુરૂષદ્વારા પ્રણીત તત્ત્વપર રૂચિ અને શ્રદ્ધા અને તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસની પ્રવૃત્તિદ્વારા કરાતી શુદ્ધિ એ શ્રદ્ધા વિશુદ્ધિ છે. મોક્ષના આલંબન ભૂત એવા દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ તેમજ એ દરેકના સાધનભૂત એવા શ્રુતજ્ઞાન આદિ પ્રતિ બહુમાન એ વિનય છે. નિરતિચાર વ્રતનું પાલન એ વ્રત છે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું અસ્ખલિત પાલન એ શીલ છે. નિરંતર જાગૃત રહી ઉપયોગ સહિત જીવન વ્યવહાર કરવો એ જ્ઞાનોપયોગ છે. ભોગ-ઉપભોગનાં સાધન અને તે દ્વારા સધાતા ભોગ ઉપભોગની લાલસાથી વિરમવા સતત જાગૃતિ રાખવી એ સંવેગ છે. વિવેકપૂર્વક શક્તિ અનુસાર ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યવડે કરાતું સુપાત્રદાન એ ત્યાગ છે. વિવેકપૂર્વક શક્તિ અનુસાર બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનું આચરણ એ તપ છે. ચતુર્વિધસંઘ (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા) અને વિશેષતઃ વ્રતધારીની સેવા એ સંઘ અને સાધુની વૈયાવૃત્ત્ય છે. વીતરાગ દેવ અને તેની પ્રતિમા પ્રતિ બહુમાન અહંદ્વક્તિ છે. આચાર બતાવનાર તેમજ આપનાર એવા આચાર્ય પ્રતિ બહુમાન આચાર્યભક્તિ છે. વિદ્વાન તેમજ તેના જ્ઞાન પ્રતિ આદરભાવ એ બહુશ્રુતભક્તિ છે. જ્ઞાન અને તેના સાધન પ્રતિ આદર એ પ્રવચનભક્તિ છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન (પરચખખાણ) એ છ આવશ્યકની સતત પ્રવૃત્તિ એ આવશ્યક અપરિહાર છે. અભિમાન તજી મોક્ષમાર્ગ જીવનમાં ઉતારી કૃતાર્થબની લોકહિત અર્થે મોક્ષમાર્ગના પ્રચારક બનવું એ માર્ગ પ્રભાવના છે. સમાનધર્મી તેમજ સિદ્ધાંતપર નિષ્કામ પ્રેમ એ પ્રવચનવાત્સલ્ય છે.

ગોત્રના આશ્રવ^૧

પરનિદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણનું આચ્છાદન અને અસદ્ગુણનું ઉદ્ધાવન એ નીચ ગોત્રના આશ્રવ છે. સ્વનિદા, પરપ્રશંસા સદ્ગુણનું ઉદ્ધાવન અને અસદ્ગુણનું આચ્છાદન તેમજ વિનય અને નમ્રતા એ ઉચ્ચ ગોત્રના આશ્રવ છે. ૪

સ્વાર્થ સાધવા ઇરાદાપૂર્વક ખીજની સાચીજુદી વાતો કરવી એ પરનિદા છે. પોતાની ખડાઈ હાંકવી એ આત્મપ્રશંસા છે. ખીજના સદ્ગુણને છુપાવવા એ સદ્ગુણનું આચ્છાદન છે. પોતાનામાં ન હોતા એવા ગુણોની ખડાઈ હાંકવી એ અસદ્ગુણનું ઉદ્ધાવન છે.

પોતાના દોષ શોધવા, તેને શુદ્ધ કરવા અને તે જાહેર કરવા એ સ્વનિદા છે. ખીજના ગુણની પ્રશંસા એ પર પ્રશંસા છે. ખીજના સદ્ગુણને જાહેર કરવા એ સદ્ગુણનું ઉદ્ધાવન છે. ખીજમાં ન હોતા ગુણને ઢાંકવા એ અસદ્ગુણનું આચ્છાદન છે. પૂજ્ય, વડીલ, જ્ઞાની આદિપ્રતિ બહુમાન અને આદર એ વિનય છે. જ્ઞાન, લાલ, ખુદ્દિ, ઐશ્વર્ય, કુળ, જાતિ, બલ, રૂપ, યશ અને કીર્તિ આદિના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો એ નમ્રતા છે.

અંતરાયના આશ્રવ^૨

વિદ્ધ નાંખવા, નંખાવવા એ અંતરાયના આશ્રવ છે.

આમ પ્રવૃત્તિઓને કર્મની જુદીજુદી પ્રકૃતિમાં તારવી કાઢી તેના જુદાજુદા આશ્રવ બતાવી ગયા. આ ઉપરાંત પચ્ચીસ ક્રિયા

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૬, સૂત્ર ૨૪-૨૫.

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૬, સૂત્ર ૨૬.

છે, તે જે જે પ્રકૃતિને બંધ બેસતી હોય તે તે પ્રકૃતિના આશ્વમાં ગણવાની છે. આ પચીસ ક્રિયામાં ઇર્ષ્યાપથક્રિયા અકષાયજનિત છે. અને બાકીની ચોવીશ ક્રિયા કષાયજનિત છે.

પચીસ ક્રિયા:

(૧) દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો વિનય સમ્યક્ત્વક્રિયા છે. (૨) સરાગદેવ, સરાગગુરુ અને કુશાસનો વિનય મિથ્યાત્વક્રિયા છે. (૩) દેહની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ પ્રયોગક્રિયા છે. (૪) ત્યાગીની ભોગ માટેની આકાંક્ષા સમાધાનક્રિયા છે. (૫) કષાયરહિત જીવની ગમનાગમન પ્રવૃત્તિ ઇર્ષ્યાપથક્રિયા છે. (૬) દુષ્ટ હેતુથી કરાતી કાયાની પ્રવૃત્તિ કાયિકીક્રિયા છે. (૭) હિંસક સાધનોનો સંગ્રહ અધિકરણ ક્રિયા છે. (૮) ક્રોધાવેશ પ્રવૃત્તિ પ્રાદેષિકીક્રિયા છે. (૯) બીજાં પ્રાણીઓને સતાવવા પરિતાપનિકીક્રિયા છે. (૧૦) પાંચઇન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, મનોબલ, વચનબલ, કાયબલ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણુમાંના કોઈ એક, અધિક કે સર્વનો નાશ એ પ્રાણુતિપાતિકીક્રિયા છે. (૧૧) રાગવશ જોવાની ક્રિયા (પ્રવૃત્તિ) દર્શનક્રિયા છે, (૧૨) રાગવશ સ્પર્શવાની પ્રવૃત્તિ સ્પર્શનક્રિયા છે. (૧૩) મલમૂત્ર આદિ રાજમાર્ગ પર પરઠવવા રૂપ સામંતાનુપાતિકીક્રિયા છે. (૧૪) જોયા, પ્રમાજન કર્યા વિના શય્યા, આસન આદિ લેવાં મૂકવાં-બિછાવવાં એ અનાભોગક્રિયા છે. (૧૫) નવનવાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર બનાવવાં એ પ્રાત્યયિકીક્રિયા છે. (૧૬) બીજાને કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ પોતે કરવી એ સ્વહસ્તિકીક્રિયા છે. (૧૭) પાપ પ્રવૃત્તિની અનુમોદના નિસર્ગક્રિયા છે. (૧૮) બીજાનાં પાપ પ્રકાશવાં, નિહા કરવી આદિ વિહારણક્રિયા છે. (૧૯) સંયમપાલનની

અશક્તિમાં આજ્ઞા વિરૂદ્ધ વર્તન આજ્ઞાવ્યાપાદિકીક્રિયા છે. (૨૦) પ્રમાદવશ શાસ્ત્રોક્તવિધિ પ્રતિ અનાદર અનવકાંક્ષક્રિયા છે. (૨૧) તાડન, તર્જન વધઆદિ પ્રવૃત્તિની અનુમોદના આરંભક્રિયા છે. (૨૨) પરિગ્રહ રાખવા, રખાવવા વધારવા કે વધારવાની સલાહ પારિગ્રહિકીક્રિયા છે. (૨૩) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર અંગે બીજાને છેતરવા એ માયાક્રિયા છે. (૨૪) મિથ્યાત્વ-પ્રવૃત્તિની અનુમોદના મિથ્યાદર્શનક્રિયા છે. (૨૫) પાપપ્રવૃત્તિમાં આસક્તિ-તલ્લીનતા અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા છે.

કર્મબંધ :

જીવ લોહચુંબકની જેમ આશ્રવદ્વારા કર્મને પોતાના આત્મપ્રદેશો તરફ ખેંચે છે. કર્મ એ કમવર્ગજ્ઞા અથવા જાતિના પુફ્ફલ છે. આ ખેંચાતા કર્મપુફ્ફલ જીવી જીવી પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે છે. કર્મપુફ્ફલ ખેંચાયા પછી જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે થતો તેનો તદ્રૂપ સંબંધ એ જ કર્મબંધ છે; અને તે જ પ્રદેશબંધ પણ છે.

ઉપર જણાવેલ પાંચ બંધહેતુમાંના યોગના કારણે જીવને પ્રદેશ અને પ્રકૃતિ એ બે પ્રકારના કર્મબંધ હોય છે; કષાયના કારણે સ્થિતિબંધ અને લેશ્યાના કારણે રસ અથવા અનુભાગ-બંધ જીવને હોય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણ પરંપરાએ બંધના હેતુ માત્ર છે.

જીવ કર્મબંધ બે પ્રકારે કરે છે. (૧) નિકાચિત અને (૨) અનિકાચિત. કર્મ બાંધતી વખતે જીવ જો કષાયના તીવ્ર

પરિણામ અને વેશ્યાવાળો હોય છે, ત્યારે તેને નિકાચિત કર્મબંધ થતાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચારે બંધ એકી સમયે થાય છે. કર્મ બાંધતી વખતે જીવ કષાયના મંદ પરિણામ અને વેશ્યાવાળો હોય છે, ત્યારે તેને અનિકાચિત કર્મબંધ થતાં માત્ર પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે; સ્થિતિ અને રસબંધ માટે કષાયના તેવા પરિણામ અને વેશ્યાની પણ તે પ્રકારની સ્થિતિ અનુક્રમે આવશ્યક હોય તે તે સમયે જીવમાં ન હોઈ મુલતવી રહે છે, તદનુસાર યોગ્ય કષાય અને વેશ્યા આવી મળતાં આ અનિકાચિત કર્મબંધ નિકાચિત બનતાં તેમાં સ્થિતિ અને રસ એ બન્ને બંધ નિર્માણ થાય છે. તેમ ન બને અને જીવના પરિણામ અને અધ્યવસાય બદલાઈ જાય તો વ્રત, નિયમ, તપ, ધ્યાન આદિદ્વારા પ્રદેશ અને પ્રકૃતિબંધદ્વારા બંધાએલ અનિકાચિત કર્મની નિર્જરા પણ થઈ જાય છે.

સ્થિતિ બે પ્રકારની છે. (૧) ઉદયકાલ અને (૨) અનુદયકાલ. કર્મનાં ફલ આપવાની શરૂઆતથી તેના પરિણામને પૂરેપૂરે અનુભવ કરવા સુધીનો કાળ ઉદયકાળ છે. કર્મ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશથી બંધાવાની શરૂઆતથી કર્મ ફળ આપવાની શરૂઆત કરે ત્યાં સુધીનો અનુદયકાળ છે.

નિમિત્તના કારણે જીવમાં કષાય ઉદ્ભવે છે. આ નિમિત્તમાં જે પ્રમાણમાં તરતમતા હોય છે, તે પ્રમાણમાં જીવના અધ્યવસાયમાં પણ તરતમતા રહે છે. આ તરતમતા સ્થિતિબંધનું કારણ બને છે. કાષાયીક ભાવમાં જીવની તદ્દલીનતા એ વેશ્યા છે. આ તદ્દલીનતાના કારણે સાચી ખોટી વિચારણા અને તેમાં થતી

તદ્રુપતા પણ લેશ્યા છે. આ પ્રકારની લેશ્યા રસબંધનું નિમિત્ત બને છે. રસના ત્રણ પ્રકાર છે; (૧) તીવ્ર (૨) મધ્યમ અને (૩) મંદ. તીવ્ર અધ્યવસાય તીવ્ર રસનું, મધ્યમ અધ્યવસાય મધ્યમ રસનું અને મંદ અધ્યવસાય મંદ રસનું નિર્માણ કરે છે.

નિકાચિતબંધના સ્થિતિ અને રસ નિર્માણ થઈ ગયા હોવા છતાં, તેમાં પણ પરિવર્તન શક્ય બને છે; જીવ જીદા જીદા પ્રકારની ક્રિયાદ્વારા તેમ કરી શકે છે. અપવર્તના અને ઉત્પવર્તના એ બે ક્રિયાદ્વારા નિર્માણ થએલ સ્થિતિબંધમાં ફેરફાર થાય છે. જીવ કર્મની દૂર રહેલ સ્થિતિને અપવર્તન ક્રિયાદ્વારા નજીક લાવી શકે છે, તેમ જ કર્મની પાસે આવી ગએલ સ્થિતિને ઉત્પવર્તન ક્રિયાદ્વારા દૂર પણ ઠેલી શકે છે. ગુણસંક્રમણ ક્રિયાદ્વારા જીવ નિર્માણ થએલ રસમાં પાપ-પુણ્યમાં પરસ્પર વિનિમયદ્વારા તેમાં ન્યૂનાધિક્તા કરી શકે છે. જીવ સમયોત્તર ગુણસંક્રમણ પ્રક્રિયાદ્વારા પુણ્યનો રસ પાપમાં અને પાપનો રસ પુણ્યમાં એમ અરસ-પરસ વિનિમય-બદલો કરતો રહે છે આ પ્રકારનું સંક્રમણ માત્ર સજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિમાં થઈ શકે છે, પરંતુ વિજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિ કે વિજાતીય મૂળ પ્રકૃતિમાં આવું સંક્રમણ થતું નથી.

પોતે બાંધેલ કર્મના વિપાકરૂપે ફળ ભોગવ્યા વિના જીવને છૂટકો જ હોતો નથી; પરંતુ તેમાં તેમાં તે એટલો ફેરફાર કરી શકે છે કે પાસે આવેલ સ્થિતિને દૂર અને દૂરની સ્થિતિને પાસે લાવી શકે છે. આમ કરવા છતાં જીવને કર્મના વિપાક-રસ-અનુભવ તો કરવાનો જ રહે છે. ગુણસંક્રમણદ્વારા પણ

કર્મના રસનો માત્ર વિનિમય થાય છે એટલે કર્મનાં પરિણામ તો જીવ તે પ્રકારે અનુભવે છે, પણ તેમાં માત્ર એટલો જ ફરક પડે છે કે જીવને તેની ખબર પડી શકે તેમ બનતું નથી. શુભ સંક્રમણદ્વારા કર્મનો રસ ન્યૂનાધિક થાય છતાં કર્મના વિપાક તો જીવને અનુભવાતા હોય છે. આમ જીવ કર્મની સ્થિતિ અને રસ ન્યૂનાધિક કરી શકે છે; છતાં જીવને પ્રદેશથી તો કર્મ પૂરેપૂરાં ભોગવવાં જ રહે છે. સંસારી જીવને કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી.

જીવ કર્મ વિપાક સમયે જો સમજપૂર્વક રાગ-દ્વેષ દૂર કરી આસક્તિ તજી સમભાવથી તે ભોગવે છે તો તેનાં જીવનાં કર્મ ભોગવાઈ જતાં તે છૂટાં થઈ જાય છે અને તેને નવીન કર્મબંધન નિરસ હોય છે. જીવ કર્મવિપાક સમયે જાણે-અજાણે પણ સમતા ન રાખે, કષાય કરે, અધ્યવસાયનું પરિણામન કયાં કરે તો જીવનાં કર્મ અનુભવાતાં તે તો છૂટાં થઈ જાય છે; પરંતુ તે સાથે જીવ નવાં પાપકર્મનું બંધન કરતો જ રહે છે. જીવની સાથે કર્મબંધનની પરંપરાનું આ જ કારણ છે. આ પરથી શીખવાનું એટલું જ છે કે જીવન એવું ધડવું કે જેથી નવીન કર્મબંધ ન થાય કે અદ્ય થાય.

કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે: (૧) પ્રદેશબંધ, (૨) પ્રકૃતિબંધ, (૩) સ્થિતિબંધ અને (૪) રસબંધ.

પ્રદેશ બંધ :

જીવના આત્મપ્રદેશોની ચંચળતા અથવા સ્પંદન એ યોગ

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૪.

છે. યોગ ત્રણ પ્રકારે છે: (૧) મનોયોગ, (૨) વચનયોગ અને (૩) કાયયોગ. એ ત્રણમાંના એક, બે કે ત્રણે યોગ એકીસમયે હોઈ શકે છે અને તેના કારણે જીવને પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિ-બંધ હોય છે. જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે અનંતાનંત પ્રદેશોના બનેલા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કર્મસ્કંધોનો થતો તદ્રૂપ સંબંધ એ પ્રદેશબંધ છે.

જીવ પોતાની ઉંચે, નીચે, ચાર દિશા અને વિદિશામાં એમ તીર્છાં રહેલ કર્મસ્કંધોને યોગના કારણે પોતાના આત્મ-પ્રદેશો પ્રતિ ખેંચે છે. આ આશ્રવ ક્રિયા છે; જીવથી કરાતું કર્મપ્રદેશનું આકર્ષણ એ આશ્રવ છે. આ રીતે આકર્ષિત કર્મ વર્ગાણાના પુફ્ફાલને જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશ સાથે આતપ્રેત બનાવી દે છે. તે પ્રદેશબંધ છે. પ્રદેશબંધ થતાની સાથે તેમાં પ્રકૃતિનું નિર્માણ અવશ્ય થાય છે; પરંતુ સ્થિતિ અને રસનું નિર્માણ તેમાં થાય છે પણ ખરૂં અને ન પણ થયું હોય તેમ પણ બને છે, અર્થાત્ કેટલીક વખત સ્થિતિ અને રસનું નિર્માણ ભાવિમાં થવાનું હોય છે.

જીવ જે કર્મબંધ કરે છે તે આકર્ષિત કર્મવર્ગાણાના પુફ્ફાલો છે.^૧ કર્મવર્ગાણાના આ પુફ્ફાલ અનંતાનંત પ્રદેશી પુફ્ફાલસ્કંધ હોઈ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે; બાહર નથી. આ પુફ્ફાલ-સ્કંધ પણ અનંતાનંત પ્રદેશી છે; સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાં કર્મબંધની લાયકાત જ નથી. જીવ એક પ્રદેશાવગાઠ એવા કર્મપ્રદેશોને જ ગ્રહણ કરે છે; અનેક પ્રદેશાવગાઠ એવા નહિ. એક પ્રદેશાવગાઠ સ્થિત એનો અર્થ

અભિજ્ઞતા દર્શાવે છે; સ્પષ્ટ કરતાં કહી શકાય કે જે આકાશ-પ્રદેશમાં આત્મપ્રદેશ અવગાહીને રહેલા છે તે જ આકાશ-પ્રદેશમાં કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો પશુ અવગાહીને રહેલા છે. આવાજ પુદ્ગલ-સ્કંધો જીવ ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેને કર્મરૂપે પરિણુમાવી શકે છે. જે આકાશપ્રદેશને આત્માએ અવગાહ્યા નથી અને જે કર્મસ્કંધો આત્મપ્રદેશથી અલિપ્ત છે તેવા કર્મ પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાની કે તેને કર્મરૂપે પરિણુમાવવાની જીવની તાકાત નથી અર્થાત્ યોગ્યતા નથી. આવા કર્મસ્કંધો પશુ સ્થિત અર્થાત્ સ્થિર હોય તેને જ જીવ ગ્રહણ કરી શકે છે; અસ્થિર અથવા અંચળ કર્મસ્કંધોને જીવ ગ્રહણ કરતો જ નથી.

આ રીતે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલસ્કંધોને જીવ કર્મરૂપે પરિણુમાવે છે તેજ સાથે તેમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસ એ ત્રણનું પણ સામાન્યતઃ નિર્માણ થાય છે.

આપણે પહેલાં જોયું કે સ્થિતિ અને રસ જીવ ન્યૂનાધિક કરી શકે છે; પણ પ્રદેશમાં ન્યૂનાધિક કરવાની તેની તાકાત નથી. આ કારણે જીવને પ્રદેશબંધ અનુસાર કર્મવિપાક તો અનુભવવા જ રહે છે. સ્થિતિ અને રસ વિનાના આવા પ્રદેશવિપાકમાં જીવને કાંઈ શાતા અશાતા આદિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી.

પ્રકૃતિબંધ :

પ્રકૃતિબંધ જીવને હોય છે તેનું કારણ પણ યોગ છે. કર્મની પ્રકૃતિનું નિર્માણ એટલે કર્મના સ્વભાવનું નિર્માણ. કર્મ જીવને પ્રકૃતિ અનુસાર વિપાક-રૂળ આપે છે.

કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ છે.^૧ (૧) જ્ઞાનવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય. આ દરેક મૂળ પ્રકૃતિની અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠવીસ, ચાર, એકસોત્રણ, બે અને પાંચ એમ આઠેય મૂળ પ્રકૃતિની (૧૫૮) એકસો અઠ્ઠાવન ઉત્તર-પ્રકૃતિ છે.

જ્ઞાનાવરણ :

જે કર્મના કારણે જીવને થતા વિશેષ જ્ઞાનમાં આવરણ આવે છે એ જ્ઞાનાવરણ કર્મ છે. નામ, જાતિ, ગુણ; અને ક્રિયા એ ચાર સહિત થતું જ્ઞાન એજ વિશેષ જ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણની પાંચ ઉત્તરપ્રકૃતિ: (૧) મતિજ્ઞાનાવરણ, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણ, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણ.^૨

પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ છ દ્વારા શબ્દોદ્ભવ વિનાનું વર્તમાનકાલીન વિષય યા પદાર્થનું જીવને થતું મર્યાદિત પર્યાયસહિત જ્ઞાન એ મતિજ્ઞાન છે. મતિપૂર્વક શબ્દોદ્ભવ સહિત ત્રિકાલવિષયક વિષય યા પદાર્થનું જીવને થતું મર્યાદિત પર્યાયસહિત જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે. આ શ્રુતજ્ઞાન સ્વ અને પર એમ બન્નેને ઉપકારક છે; જ્યારે બાકીનાં ચાર જ્ઞાન માત્ર સ્વ ઉપકારક છે. આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા માત્ર રૂપી પદાર્થનું મર્યાદિત પર્યાય સહિત જીવને થતું જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન છે. આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા

૧ જીઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૫. ૨ જીઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૭.

અઢીદ્વાપમાંના માત્ર સંજી જીવેના મનના પર્યાયોનું જીવને થતું જ્ઞાન મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયોનું આત્મ સાક્ષાત્કારદ્વારા જીવને થતું જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે.

મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાનથી જીવ રૂપી અરૂપી સર્વ પદાર્થો જાણી શકે છે, પરંતુ તેના મર્યાદિત પર્યાય માત્ર જાણી શકે છે. અવધિજ્ઞાનથી જીવ સર્વરૂપી પદાર્થ જાણી શકે છે, પરંતુ તેના મર્યાદિત પર્યાય માત્ર જાણી શકે છે. મનઃપર્યાય-જ્ઞાનથી સંજીજીવના મનમાં ચિંતિત પદાર્થ યા વિષયને જીવ જાણી શકે છે, પરંતુ તેના પણ મર્યાદિત પર્યાય માત્ર જાણી શકે છે. અવધિ અને મનઃપર્યાય એ બે જ્ઞાનથી અરૂપી પદાર્થ જાણી શકાતા નથી. આ ચાર જ્ઞાન જીવને જ્ઞાનોપયોગ મૂકે ત્યારેજ થઈ શકે છે; જ્ઞાનોપયોગ મૂકતાં પહેલાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન સિવાયના ત્રણ જ્ઞાનમાં દર્શનોપયોગ આવી જાય છે. દર્શનોપયોગ થયા પછી જ્ઞાનોપયોગ હોઈ શકે છે. આત્મ સાક્ષાત્કાર દ્વારા રૂપી અરૂપી સર્વ પદાર્થ અને એ દરેકના સર્વપર્યાયોનું જીવને થતું જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. કેવલજ્ઞાનીને સમયોત્તર જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ હોય છે.

મતિજ્ઞાનાવરણ મતિજ્ઞાનને, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ શ્રુતજ્ઞાનને, અવધિજ્ઞાનાવરણ અવધિજ્ઞાનને, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કેવલજ્ઞાનને આવરે છે-રોકે છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માના મૂળભૂત ગુણ જ્ઞાનને અંતરાય કરનાર છે. દર્શનાવરણ

૧ ગુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૮, સૂત્ર ૮.

જે કર્મના કારણે જીવના થતા સામાન્ય જ્ઞાનમાં આવરણ આવે તે દર્શનાવરણ કર્મ છે. નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા એ ચાર વિશેષ વિનાનું થતું જ્ઞાન એ સામાન્ય જ્ઞાન. દર્શનના કારણે વસ્તુ યા વિષયનો સામાન્ય પરિચય થાય છે. દર્શનાવરણની નવ ઉત્તર પ્રકૃતિ છે. (૧) ચક્ષુદર્શનાવરણ (૨) અચક્ષુદર્શનાવરણ (૩) અવધિદર્શનાવરણ (૪) કેવલદર્શનાવરણ (૫) નિદ્રા, (૬) નિદ્રાનિદ્રા, (૭) પ્રચલા, (૮) પ્રચલાપ્રચલા અને (૯) સ્ત્યાનર્દિ અથવા સ્ત્યાનગૃદિ અથવા થિજુદિ.

ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા થતું વિષય યા વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન ચક્ષુદર્શન છે. ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ચાર (સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ધ્રાણેન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય) ઇન્દ્રિય અને પાંચમું મન એ પાંચ દ્વારા થતું વિષય યા વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન અચક્ષુદર્શન છે. આત્મ સાક્ષાત્કાર દ્વારા રૂપી પદાર્થનું થતું સામાન્ય જ્ઞાન એ અવધિદર્શન છે. રૂપી અરૂપી પદાર્થોનું થતું સામાન્ય જ્ઞાન કેવલદર્શન છે.

સુખપૂર્વક ઉઠાડી શકાય તેવી નિદ્રા નિદ્રા છે. ખૂબ ઢંઢોળવાથી ઉઠાડી શકાય તેવી નિદ્રા નિદ્રાનિદ્રા છે. બેઠા બેઠા કે ઉભા ઉભા આવતી અને સુખપૂર્વક જગાડી શકાય તેવી નિદ્રા પ્રચલા છે. ચાલતાં ચાલતાં આવતી અને દુઃખપૂર્વક જગાડી શકાય તેવી નિદ્રા પ્રચલાપ્રચલા છે. દિવસના ચિંતવેલ કાર્ય રાત્રિની ગાઢ નિદ્રામાં પણ અણબણપણે પુરું કરી લેવાતી નિદ્રા થિજુદિ અથવા સ્ત્યાનર્દિ છે. આ છેલ્લી નિદ્રામાં જીવ જે પ્રસંગે ઉદ્ધમાં કાર્ય કરે છે તે પ્રસંગે તેનામાં ઘણું બલ-પ્રતિવાસુદેવથી અધુનું બલ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ઉપરની નવ ઉત્તર પ્રકૃતિમાંની પહેલી ચાર તો શુદ્ધ આવરણ રૂપ છે, બાકીની પાંચ તો સંસારી જીવને ભોગવવી પડતી વેદનીય સ્થિતિ જેવી છે કે જે દશામાં જીવ ઉપયોગ મૂકવાની સ્થિતિમાંજ હોતો નથી, અને જ્યાં ઉપયોગ નથી ત્યાં સામાન્ય જ્ઞાન તો લક્ષ્યજ કેમ બને ?

ચક્ષુદર્શનાવરણ ચક્ષુદર્શનને, અચક્ષુદર્શનાવરણ અચક્ષુદર્શનને, અવધિદર્શનાવરણ અવધિદર્શનને અને કેવલદર્શનાવરણ કેવલદર્શનને રોકે છે. નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનગૃહિ એ પાંચ વેદનીય રૂપ હોય તે સ્થિતિમાં જીવને ઉપયોગ શક્ય નથી તે કારણે એ દરેક આવરણરૂપ ગણાય છે. દર્શન પણ જીવના મૂળગુણ જ્ઞાનનો વિભાગ ગણાય છે; એટલે દર્શનાવરણ પણ જીવના મૂળગુણનું ધાતક છે. જીવનો સ્વભાવ બાણવાનો છે, તે બે રીતે બાણી શકે છે. (૧) સામાન્ય રીતે અને (૨) વિશેષ રીતે. આમ હોવાથી આત્માના સામાન્ય અને વિશેષ એ બે જ્ઞાનને આવરણ કરનાર દર્શનાવરણ અને જ્ઞાનાવરણ અનુક્રમે છે.

વેદનીય :

જે કર્મના કારણે જીવ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરે છે તે વેદનીય કર્મ છે. તેની બે ઉત્તરપ્રકૃતિ છે. (૧) સાતા-સુખ અને (૨) અસાતા-દુઃખ. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણમાંના ગમે તે એક, બે કે ત્રણેથી ઘેરાએલ જીવ જો તેની તે સ્થિતિ સમભાવપૂર્વક સહી લે છે તો તે તેને સાતા-

વેદનીયનો અનુભવ ગણાય છે; જ્યારે નિરોગી, શ્રીમંત અને માનસિક ચિંતા વિનાનો મનુષ્ય પણ પોતાની તે સ્થિતિમાં ધમાધમ કરે અને સંતોષ ન રાખે તો તેવાને અસાતા-વેદનીયનો અનુભવ ગણાય છે. જીવ પોતાના મનથી સુખ માને તો શાતા અને ન માને તો અશાતા એમ તેનો અર્થ તારવી શકાય.

મોહનીય :^૧

જે કર્મના કારણે જીવ મોહમાં ઘેરાઈ મૂઢ બની સંસારમાં અટવાઈ પડે છે તે મોહનીય કર્મ છે. તેની મૂળ બે ઉત્તરપ્રકૃતિ છે: (૧) દર્શનમોહ અને (૨) ચારિત્રમોહ. દર્શનમોહની ત્રણ અને ચારિત્રમોહની પચીસ એમ એ બેની અઠ્ઠાવીસ પ્રકૃતિ થાય છે.

આત્માના શુદ્ધ મૂળ ગુણરૂપ સમદૃષ્ટિ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનને બાધક દર્શનમોહનીય કર્મ છે. શુદ્ધ આત્માના બીજા મૂળ ગુણરૂપ ચારિત્રને બાધક ચારિત્રમોહનીય કર્મ છે.

દર્શનમોહના ત્રણ ભેદ છે: (૧) મિથ્યાત્વમોહનીય, (૨) મિશ્રમોહનીય અને (૩) સમ્કૃત્વમોહનીય. મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના કારણે જીવ મિથ્યાત્વદશામાં સબડે છે. મિશ્રમોહનીયના કારણે જીવ કોઈક વખત મિથ્યાત્વમાં તો કોઈક વખત સમ્યક્ત્વમાં એમ અનિશ્ચિતદશામાં વર્તે છે. સમ્યક્ત્વમોહનીયના કારણે જીવની શુદ્ધિ આવતી હોય છે તેમાં અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ યા સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા સમદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે છે.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૮, સૂત્ર ૧૦.

જીવ જ્યારે પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય એ ત્રણમાંનું ગમે તે એક અવશ્ય પ્રથમ કરે છે ત્યારે જ તેમ બને છે. જીવ સમ્યગ્દર્શન વધી મિથ્યાત્વ પામ્યા પછી તે વધીને બીજીવાર કે વારંવાર જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય ત્રણમાંનું ગમે તે એક અવશ્ય પ્રથમ કરે છે ત્યારે જ તેમ બને છે.

ચારિત્રમોહના મુખ્ય બે લેહ છે: (૧) કષાયમોહ અને (૨) નોકષાયમોહ. કષાય ચાર છે: (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. દ્વેષ, ગુસ્સો આદિ ક્રોધના પર્યાય છે. માનનો પર્યાય અભિમાન છે. છલકપટ, પ્રપંચ, દંભ, વિસંવાદન આદિ માયાના પર્યાય છે. લાલસા, તૃષ્ણા, સંગ્રહ-વૃત્તિ આદિ લોભના પર્યાય છે. દરેક કષાયના ચાર લેહ છે: (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય, (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય અને (૪) સંજ્વલન. અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ અનંતકાલ સુધી સંસારમાં રખડાવનાર છે; કારણ કે તેની હયાતીમાં જીવ સમ્યગ્દર્શનનો પણ લાભ મેળવી શકતો નથી. અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જીવને વધારેમાં વધારે એક કોટાકોટી સાગરોપમ કાળ સુધી સંસારમાં રખડાવનાર છે; તેની હયાતીમાં જીવ સમ્યગ્દર્શન મેળવી શકે છે, પરંતુ વ્રત, નિયમ, પચ્ચખખાણુ આદિ સ્વીકારી શકતો ન હોઈ જરા સરખો પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી. પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સંખ્યાત કાળસુધી

જીવને રખડાવનાર છે; પરંતુ તેની હયાતીમાં જીવ સમ્યગ્દર્શન ઉપરાંત ગૃહસ્થનાં એકથી માંડીને બાર વ્રત, અન્ય નિયમ, પરચખખાણુ તેમજ પાંચ મહાવ્રત આદિ આચરી શકે છે, પરંતુ તેમાં અનેક રખડાવો ઉદ્ભવે છે. સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જીવને સંસારમાં અલ્પ સમય રખડાવનાર છે; તેની હયાતીમાં જીવ પાંચ મહાવ્રત લઈ શકે છે, જાગૃતિ રાખી તેનું પાલન પણ કરે છે; છતાં તેમાં સૂક્ષ્મ રખડાવ રહ્યા કરે છે; આમ હોવાથી સંજવલન કષાય યથાખ્યાત-ચારિત્રને બાધક છે.

કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર એવા નવ નોકષાય છે: (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જીર્ણાસા, (૭) પુરૂષવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ. જીવમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કરાવનાર હાસ્યમોહનીય કર્મ છે. જીવને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થ અને વિષય પર પ્રીતિ કરનાર કરાવનાર રતિમોહનીય કર્મ છે. ઈષ્ટની અપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિના કારણે તે, પદાર્થ અને વિષય પર અપ્રીતિ કરનાર કરાવનાર અરતિમોહનીય કર્મ છે. જીવમાં શોક ઉત્પન્ન કરનાર કરાવનાર શોકમોહનીય કર્મ છે. જીવમાં ભય ઉત્પન્ન કરનાર કરાવનાર ભયમોહનીય કર્મ છે. જીવમાં સૂગ ઉત્પન્ન કરનાર કરાવનાર જીર્ણાસામોહનીય કર્મ છે. જીવમાં પુરૂષ સંસ્કાર અને સ્ત્રી સંસર્ગની લાલસા કરનાર કરાવનાર પુરૂષવેદ-મોહનીય કર્મ છે. જીવમાં સ્ત્રીસંસ્કાર અને પુરૂષ સંસર્ગની લાલસા કરનાર કરાવનાર સ્ત્રીવેદમોહનીય કર્મ છે. જીવમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બેયના સંસ્કાર અને બેયના સંસર્ગની લાલસા કરનાર કરાવનાર નપુંસકવેદમોહનીય કર્મ છે.

દર્શનમોહની ત્રણ, કષાયમોહની સોળ અને નોકષાય-મોહની નવ એમ એકંદર મોહનીયની અઠ્ઠાવીસ ઉત્તરપ્રકૃતિ થાય છે.

આયુષ્ય :^૧

કર્મના કારણે પ્રાપ્ત કરેલ ગતિમાં તદ્દલવ યોગ્ય જીવન-વ્યવહાર કરનાર કરાવનાર આયુષ્ય કર્મ છે. આયુષ્ય ચાર પ્રકારનાં છે: (૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ.

નારક આયુષ્યના કારણે જીવ નારક યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ તે ગતિ યોગ્ય જીવન વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમાં તદ્દીન બની જીવન ગાળે છે. તિર્યંચ આયુષ્યના કારણે જીવ તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ તે ગતિ યોગ્ય જીવન વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત અને તદ્દીન બની જીવન ગાળે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદ, બાહર નિગોદ, પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય એ દરેક જીવ તિર્યંચ ગણાય છે. કેટલાક સંજી પંચેન્દ્રિય જીવમાં પણ તિર્યંચ હોય છે. સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો ચાર પ્રકારના છે: (૧) તિર્યંચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક. મનુષ્ય આયુષ્યના કારણે જીવ મનુષ્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ તે ગતિ યોગ્ય જીવન વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત અને તદ્દીન બની જીવન વિતાવે છે.

પંચેન્દ્રિય જીવોના બે ભેદ છે: (૧) સંજી અને (૨) અસંજી. અસંજી જીવો સંમૂર્છિમ હોઈ અશુચિ સ્થાનોમાં

પેદા થનાર છે. અને તેમને દ્રવ્ય મન હોતું નથી. સંજી જીવોને મન હોય છે. સંજી તિર્થંચને મન તો હોય છે; પરંતુ તે પરતંત્ર હોય છે. સંજી મનુષ્ય મનવાળો છે અને સ્વતંત્ર પણ છે. સંજી જીવ હિત, અહિત, કર્તાવ્ય, અકર્તાવ્ય, હેય, રોય, ઉપાદેય આદિ ભેદ સમજી શકે છે.

દેવ અને નારક જીવ પણ સંજીજ હોય છે. દેવગતિમાં જીવે બાંધેલ પુણ્યને ભોગવવાનું હોય છે; જ્યારે નારક ગતિમાં જીવે બાંધેલ પાપના ફળ ભોગવવાનાં હોય છે. માત્ર મનુષ્ય જન્મ જ દુષપ્રાપ છે, કારણ કે કાર્ય અકાર્યના ભેદ સમજી ઇચ્છા થતાં જીવ આ ભવમાં અકાર્ય તજી શકે છે અને સત્કાર્ય આચરી શકે છે.

નામ :

જીવને તેના યથાયોગ્ય સ્વરૂપે ઓળખાવનાર નામ કર્મ છે. નામ કર્મના કારણે જીવને જીદા જીદા પ્રકારની સગવડ મળી રહે છે અને તે પ્રાપ્ત કરી જીવ તે તે પ્રકારે ઓળખાય છે. નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ એકસોને ત્રણ છે.

નામકર્મની મૂળ ઉત્તરપ્રકૃતિ બેતાલીસ છે: ૧૪ પિંડપ્રકૃતિ ૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ, ૨૦ સ્થાવરદશક અને ત્રસદશક=૪૨. (૧ થી ૧૪) પિંડપ્રકૃતિ-જે પ્રકૃતિના પેટાભેદ છે તે, (૧૫ થી ૨૨) પ્રત્યેક પ્રકૃતિ, (૨૩ થી ૩૨) ત્રસદશક અને (૩૩ થી ૪૨) સ્થાવર દશક. પિંડપ્રકૃતિના પેટાભેદ પંચોતેર થાય છે; એટલે $૭૫+૮+૧૦+૧૦=૧૦૩$

૧ જીઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૧૨.

પિંડપ્રકૃતિ ચૌદ છે: (૧) ગતિ, (૨) જાતિ, (૩) શરીર, (૪) અંગોપાંગ, (૫) બંધન, (૬) સંઘાત, (૭) સંહનન, (૮) સંસ્થાન, (૯) વર્ણ, (૧૦) રસ, (૧૧) ગંધ, (૧૨) સ્પર્શ, (૧૩) આનુપૂર્વી અને (૧૪) વિહાયોગતિ.

ગતિ ચાર પ્રકારની છે: (૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. આ ચાર ગતિમાંની ગમે તે એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરાવનાર કર્મ એ ગતિનામ કર્મ છે.

જાતિ પાંચ પ્રકારની છે: (૧) એકેન્દ્રિય, (૨) બે ઇન્દ્રિય, (૩) ત્રણ ઇન્દ્રિય, (૪) ચાર ઇન્દ્રિય અને (૫) પાંચેન્દ્રિય. જીવને પાંચ જાતિમાંની ગમે તે એક જાતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર જાતિનામ કર્મ છે. જાતિ અનુસાર જીવ તે પ્રકારે ઓળખાય છે.

શરીર પાંચ છે. (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ. જીવને પ્રવૃત્તિ કરવાનું તેમજ જીવનવ્યવહાર ચલાવવાનું સાધન શરીર છે. આ પાંચ શરીરમાંના ઔદારિક અને વૈક્રિય એ બેમાંથી ગમે તે એક જીવને જન્મથી પ્રાપ્ત કરાવનાર શરીરનામ કર્મ છે.

તિર્યંચ અને મનુષ્યને જન્મથી ઔદારિક શરીર હોય છે, જ્યારે દેવ અને નારકને જન્મથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. સંસારી જીવને જન્મથી હોતાં શરીર ઉપરાંત અનાદિ એવાં તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ હોય છે. તિર્યંચ અને મનુષ્યને લઙ્ઘિદ્વારા વૈક્રિય શરીર અને ચૌદપૂર્વી એવા સંયત મનુષ્યને લઙ્ઘિદ્વારા આહારકશરીર પણ હોઈ શકે છે.

ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત સ્થૂલ પુદ્ગલસ્કંધોનું બનેલું

છે, તેથી તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય, છે. વૈક્રિયશરીર ઔદારિક શરીરમાં વપરાતા પુદ્ગલસ્કંધથી અસંખ્ય ગુણ અધિક પુદ્ગલસ્કંધોનું અને ઔદારિક શરીરમાં વપરાતા પુદ્ગલસ્કંધ કરતાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધોનું બનેલું છે. આધારકશરીર વૈક્રિય શરીરમાં વપરાતા પુદ્ગલસ્કંધથી અસંખ્ય ગુણ અધિક પુદ્ગલસ્કંધોનું અને વૈક્રિય શરીરમાં વપરાતા પુદ્ગલ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધોનું બનેલું છે. વૈક્રિય શરીર પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, પરંતુ આધારક શરીર ત્રાહિત જીવોમાટે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરમાં આધારક શરીરમાં વપરાતા પુદ્ગલ સ્કંધ કરતાં ઉત્તરોત્તર અનંતઅનંત ગુણ પુદ્ગલસ્કંધો અધિક હોય છે, અને તે આધારક શરીરના પુદ્ગલસ્કંધ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર હોય છે. આ બન્ને શરીર ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ જ શરીર જીવને અનાદિ સંબંધવાળાં છે; આ શરીર લબ્ય જીવ આશ્રયી અનાદિસાન્ત છે, જ્યારે અલબ્ય જીવ આશ્રયી અનાદિઅનંત છે. બાકીના શરીરમાંનું ઔદારિક શરીર (જન્મથી હોતું) સાદિસાન્ત જ છે. વૈક્રિય શરીર જે જન્મથી અને લઙ્ઘિથી હોય છે તે તેમજ આધારક શરીર જે લઙ્ઘિથી હોય છે તે દરેક સાદિસાન્ત છે.

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ છે. વૈક્રિય શરીર તેનાથી સૂક્ષ્મ છે; આ શરીર નાનું-મોટું, એક-અનેક, સૂક્ષ્મ-બાદર, ભદ્ર-રૌદ્ર આદિ અનેક વિક્રિયા કરનારું હોઇ વૈક્રિય કહેવાય છે. લઙ્ઘિ-વૈક્રિય શરીરની રચના અને પ્રવૃત્તિ એ બન્ને સમયે જીવને પ્રમત્તયોગ હોય છે. આધારક શરીર માત્ર એક હોયનું અને વૈક્રિય શરીરથી પણ સૂક્ષ્મ હોય છે; પરંતુ તેની પ્રવૃત્તિ સમયે

જીવને પ્રમત્ત યોગ હોય છે. આવું શરીર ચૌદ પૂર્વધર મુનિ અન્ય ક્ષેત્રમાં વિરાજતા તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવાની ઇચ્છાથી અથવા પોતાને પડેલ સૂક્ષ્મ વિષયના સંદેહના ખુલાસા મેળવવા અર્થે જ રચે છે. તેજસ અને કાર્મણુ શરીર ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર હોય છે.

તેજસ કાર્મણુ એ બે શરીર સૂક્ષ્મ હોઇ અરૂપી છે; તેને અંગોપાંગ પણ હોતાં નથી. ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ શરીર અંગોપાંગવાળાં છે.

જીવના દેહને અંગોપાંગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર અંગોપાંગ નામ કર્મ છે.

અંગ આઠ છે: (૧) મસ્તક, (૨, ૩) બે હાથ, (૪, ૫) બે પગ, (૬) ઉદર, (૭) પીઠ અને (૮) જંઘ અથવા જાંઘ.

આંગળાં, નાક, આંખ, કાન, જીભ આદિ ઉપાંગ છે. નખ, રેખા, વાળ, રોમ, વેઢા આદિ અંગોપાંગ છે.

બાંધેલ કર્મના કારણે જીવમાં આશ્રવ પામતાં નવાં કર્મ-પુદ્ગલનો જીવના આત્મપ્રદેશ સાથે થતો તદ્રૂપ સંબંધ એ બંધ અથવા બંધનનામ કર્મ છે. બંધન પંદર છે: (૧) ઔદારિક ઔદારિક, (૨) ઔદારિક તેજસ, (૩) ઔદારિક કાર્મણુ, (૪) ઔદારિક તેજસ કાર્મણુ, (૫) વૈક્રિય વૈક્રિય, (૬) વૈક્રિય તેજસ, (૭) વૈક્રિય કાર્મણુ, (૮) વૈક્રિય તેજસ કાર્મણુ, (૯) આહારક આહારક, (૧૦) આહારક તેજસ, (૧૧) આહારક કાર્મણુ, (૧૨) આહારક તેજસ કાર્મણુ, (૧૩) તેજસ તેજસ, (૧૪) તેજસ કાર્મણુ અને (૧૫) કાર્મણુ કાર્મણુ. કર્મની

સત્તા આશ્રી પંદર બંધન ગણાય છે; પરંતુ કર્મના બંધ અને ઉદ્ધયને આશ્રી પાંચ શરીર અનુસાર માત્ર પાંચ બંધન જ ગણાય છે.

બાંધેલ કર્મનાં કારણે જીવ કર્મવર્ગજ્ઞાના પુફ્ફાલને પોતાના આત્મપ્રદેશ પ્રતિ ખેંચી જે આશ્રવ કરે છે, તેનું કારણ સંઘાત નામકર્મ છે. આ કાર્ય પાંચ શરીરદ્વારાજ થતું હોઈ સંઘાતના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ્ય.

શરીરના અસ્થિબંધની રચના કરનાર કરાવનાર સંહનન નામકર્મ છે. સંહનન છ છે: (૧) વજ્રઋષલનારાય, (૨) ઋષલનારાય, (૩) નારાય, (૪) અર્ધનારાય, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત અથવા છેવડું. પરસ્પર ભેરવેલ આંકડા માફક મર્કટબંધ, તેના પર પાટો અને પાટાની મધ્યમાં ખીલી, એ પ્રકારનો અસ્થિબંધ વજ્રઋષલનારાય સંહનન છે. ઉપર મુજબની ખીલી વિનાની અસ્થિબંધ રચના ઋષલનારાય સંહનન છે. પાટા અને ખીલી વિનાની એવી માત્ર મર્કટબંધ અસ્થિબંધ રચના નારાય સંહનન છે. એક બાજુ અંકોડા અને તે પર ખીલીવાળી અસ્થિબંધ રચના અર્ધનારાય સંહનન છે. અંકોડો સિવાયની પરસ્પર બંધબેસતા સંબંધ અને તે પર ખીલીવાળી અસ્થિબંધ રચના કીલિકા સંહનન છે, અને અંકોડા સિવાયની પરસ્પર બંધબેસતા સંબંધવાળી માત્ર અસ્થિબંધ રચના સેવાર્ત સંહનન છે.

શરીર અથવા દેહના આકારની રચના કરનાર કરાવનાર

સંસ્થાન નામકર્મ છે. સંસ્થાન છ છે: (૧) સમચતુરસ, (૨) ન્યુત્રોધ-પરિમંડળ, (૩) સાદિ, (૪) કુળ્જ, (૫) વામન, અને (૬) હુંડક. ચારે ખાળુના સરખા અંતરવાળું સમચતુરસ સંસ્થાન છે: (૧) જમણા ઢીંચણથી ડાખા ખલા સુધીનું, (૨) ડાખા ઢીંચણથી જમણા ખલા સુધીનું, (૩) બન્ને ઢીંચણ વચ્ચેનું અને (૪) પલાંડીના આસનથી નાસિકા સુધીનું. આ ચારે પ્રકારનાં અંતરનાં માપ સમાન હોય તે સમચતુરસ સંસ્થાન છે. વડના ઝાડની માફક નાભિ ઉપરનાં અંગો ભરાવદાર અને નાભિ નીચેનાં અંગો ભરાવદાર નહિ એવી શરીર રચના ન્યુત્રોધ પરિમંડળ સંસ્થાન છે. નાભિ ઉપરનાં અંગો પ્રશસ્ત દેખાવનાં અને નાભિ નીચેનાં અંગો અપ્રશસ્ત દેખાવનાં એવી શરીર રચના સાદિ સંસ્થાન છે. હાથ, પગ, મસ્તક અને ગ્રીવા (ડોક) સુલક્ષણ હોય અને હૃદય પેટ હીન હોય તે કુળ્જ સંસ્થાન છે. હૃદય તથા પેટ સુલક્ષણ અને હાથ, પગ, શિર, અને ગ્રીવા કુલક્ષણ હોય તે વામન સંસ્થાન છે અને અપ્રશસ્ત કુરૂપ અંગ ઉપાંગવાળી તેમજ ઢંગધડા વિનાની શરીર રચના હુંડક સંસ્થાન છે.

શરીર, અંગ, ઉપાંગ, અંગોપાંગ આદિ પ્રત્યેકના વર્ણના કારણરૂપ વર્ણનામકર્મ છે. વર્ણ પાંચ છે. (૧) લાલ, (૨) પીળો, (૩) સફેદ, (૪) નીલ અને (૫) શ્યામ.

શરીર, અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ આદિ પ્રત્યેકના રસના કારણ રૂપ રસનામકર્મ છે, રસ પાંચ છે. (૧) મીઠો ખારો, (૨) ખાટો, (૩) તૂરો-કષાયેલો, (૪) કડવો અને (૫) તીખો.

શરીર, અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ આદિ પ્રત્યેકના ગંધના કારણરૂપ ગંધનામકર્મ છે, ગંધ બે છે: (૧) સુગંધ અને (૨) દુર્ગંધ.

શરીર, અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ આદિ પ્રત્યેકના સ્પર્શના કારણરૂપ સ્પર્શનામકર્મ છે. સ્પર્શ આઠ છે. (૧) શીત; (૨) ઉષ્ણ, (૩) સ્નિગ્ધ-ચીકણો, (૪) રૂક્ષ-લુખો, (૫) મૃદુ-સુંવાળો, (૬) કઠણુ-ખરછટ, (૭) હલકો (વજનમાં) અને (૮) ભારે (વજનમાં).

જીવે બાંધેલ ગતિ અનુસાર પૂર્વ સ્થાને દેહ છોડ્યા પછી નવી ગતિમાં દોરનાર આનુપૂર્વી નામ કર્મ છે. ચાર ગતિ અનુસાર આનુપૂર્વી પણ ચાર છે. (૧) દેવાનુપૂર્વી, (૨) મનુષ્યાનુપૂર્વી, (૩) તિર્યંચાનુપૂર્વી અને (૪) નારકાનુપૂર્વી.

જીવની ગમનાગમન પ્રવૃત્તિનું નિયામક વિહાયોગતિનામકર્મ છે. તેના બે પ્રકાર છે. (૧) શુભ અને (૨) અશુભ.

હંસ અને હાથી જેવી ગતિ સુંદર અને શુભ ગણાય છે, જ્યારે ઉંટ અને કાગડાના જેવી ગતિ અશુભ અને હીન ગણાય છે.

ચૌદ પ્રકૃતિની પંચોત્તર ઉત્તર પ્રકૃતિની સમજ ઉપર આપી, તેની ગણતરી કરી કરી લઈએ.

(૧) ગતિ—	૪ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક.
(૨) જાતિ—	૫ એકેન્દ્રિય, બેધન્દ્રિય, ત્રણધન્દ્રિય, ચારધન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય.

- (૩) શરીર- ૫ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ.
- (૪) અંગોપાંગ- ૩ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક (તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર અંગોપાંગ વિનાનાં છે).
- (૫) બંધન- ૧૫ ઔદારિક ઔદારિક, ઔદારિક તૈજસ, ઔદારિક કાર્મણુ, ઔદારિક તૈજસ કાર્મણુ, વૈક્રિય વૈક્રિય, વૈક્રિય તૈજસ, વૈક્રિય કાર્મણુ, વૈક્રિય તૈજસ કાર્મણુ, આહારક આહારક, આહારક તૈજસ, આહારક કાર્મણુ, આહારક તૈજસ કાર્મણુ, તૈજસ તૈજસ, તૈજસ કાર્મણુ, કાર્મણુ કાર્મણુ.
- (૬) સંઘાત- ૫ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ.
- (૭) સંહનન- ૬ વજ્રઋષભનારાય, ઋષભનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા અને સેવાર્ત્ત-છેવર્ત્તું,
- (૮) સંસ્થાન- ૬ સમયતુરસ, ન્યગ્રોધ પરિમંડળ, સાદિ, કુબ્જ, વામન અને હુંડક.
- (૯) વર્ણ- ૫ લાલ, પીળો, સફેદ, નીલ અને સ્થામ.
- (૧૦) રસ- ૨ મીઠો, ખાટો, તૂરો, કડવો અને તીખો.
- (૧૧) ગંધ- ૨ સુગંધ અને દુર્ગંધ.
- (૧૨) સ્પર્શ- ૮ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, મૃદુ, કઠણુ, હલકું, ભારે.

(૧૩) આનુપૂર્વી- ૪ દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી, તિર્થંયાનુ-
પૂર્વી; નારકાનુપૂર્વી.

(૧૪) વિહાયોગતિ-૨ શુભ, અશુભ.

૧૪

૭૫

નામકર્મની આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે છે: (૧) અગુરૂલધુ, (૨) ઉપધાત, (૩) પરાધાત, (૪) આતપ, (૫) ઉદ્યોત, (૬) શ્વાસોશ્વાસ, (૭) નિર્માણ અને (૮) તીર્થંકર.

નહિ અતિ ભારે અને નહિ હલકો એવો આત્મા અથવા જીવનો સમ પરિણામ એનું કારણ અગુરૂલધુનામકર્મ છે. ચોર=ઢાંત, રસોલી, વધારે આંગળાં કે ઓછા આંગળાં આદિ જીવને અડચણ કરનાર અવયવોનું કારણ ઉપધાતનામકર્મ છે. પોતાની હાજરી અથવા વચનથી બલવાન બીજના પર પ્રભાવ પાડી વર્ચસ્વ જમાવી શકવાનું કારણ પરાધાતનામકર્મ છે. ઠંડા દેહમાં ઉષ્ણ પ્રકાશનું કારણ અથવા તેનું નિયામક આતપ નામકર્મ છે. ઉષ્ણ દેહમાં શીત તત્ત્વનું કારણ અને તેનું નિયામક ઉદ્યોત નામકર્મ છે. જીવને શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં નિમિત્ત અને નિયામક શ્વાસોશ્વાસ નામકર્મ છે. જીવને તેની ગતિ અનુસાર તેના દેહમાં યથાર્થાને અંગોપાંગની રચના થવામાં નિમિત્ત અને નિયામક નિર્માણનામકર્મ છે. ધર્મ અથવા પ્રવચનરૂપ તેમજ ચતુર્વિધ સંઘરૂપ એમ બન્ને પ્રકારે તીર્થં પ્રવર્તાવવાનું નિમિત્ત અને નિયામક તીર્થંકર નામકર્મ છે. તીર્થંકર નામકર્મના કારણે કેવલજ્ઞાન થતાં તીર્થંકર આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત સમવસરજીમાં બેસી ભગ્ય જીવોને ઉપદેશ

આપતાં પ્રવચન તીર્થની સ્થાપના કરે છે, અને તેના શ્રવણના પરિણામે ભવ્ય જીવો જે પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, તેના કારણે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના થાય છે.

સપ્રતિપક્ષ બે દશક છે: (૧) સ્થાવરદશક અને (૨) ત્રસદશક.

સ્થાવરદશક આ પ્રમાણે છે: (૧) સ્થાવર, (૨) સૂક્ષ્મ, (૩) અપર્યાપ્ત, (૪) સાધારણ, (૫) અસ્થિર, (૬) અશુભ, (૭) દુઃસ્વર, (૮) દુર્ભંગ, (૯) અનાદેય અને (૧૦) અયશઃકીર્તિ.

સ્થાવરદશક અને ત્રસદશક એ દરેક સપ્રતિપક્ષ હોઈ તેની સમજૂતી એકીસાથે આપવી યોગ્ય લાગે છે; કારણ કે તે વિના તે સમજી ન શકાય.

આવી પડતા ત્રાસને દૂર કરવા એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ગમનાગમન કરવાની જીવની અશક્તિનું કારણ સ્થાવર નામકર્મ છે. આ કારણે જીવને સ્થાવર એવું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. આવી પડતા ત્રાસને દૂર કરવા એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ગમનાગમન કરવાની જીવની શક્તિનું કારણ ત્રસ નામ-કર્મ છે; આ કારણે જીવને ત્રસ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈપણ ઇન્દ્રિયથી ન જાણી શકાય તેવું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્તિનું કારણ સૂક્ષ્મનામકર્મ છે; જ્યારે કોઈપણ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાય તેવું સ્થૂલ શરીર પ્રાપ્તિનું કારણ બાહરનામ કર્મ છે.

અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એ બેની સમજ સાફ પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. કર્મના પિંડરૂપ

કાર્મણ અને તૈજસ એ બે સૂક્ષ્મ શરીર જીવને અનાદિ હોય છે, તે કારણે પૂર્વ સ્થાને દેહ છોડીને જીવ આનુપૂર્વી, ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મ અનુસાર નવીન ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી સ્વજાતિ યોગ્ય દેહ ધારણ કરવા પુણ્નલગ્નહણ્નરૂપ આહાર તેને હોય છે. આ આહારના પુણ્નલગ્નમાં જે પરિણામ પામવાની શક્તિ રહેલી છે તેજ પુણ્નલ અને પુણ્નલની પરિણમન શક્તિ એ બંને પર્યાપ્તિ છે. આમ જોતાં પર્યાપ્તિનું મૂળ-અંતરંગ કારણ કાર્મણયોગ અથવા કાર્મણશરીર છે; જ્યારે બાહ્ય કારણ પુણ્નલગ્નહણ્ન છે; તેમજ તે પુણ્નલમાં રહેલ પરિણમન શક્તિ અને તેને ઉપયોગમાં લઈ મૂકવાની જીવની શક્તિ એ સર્વનો પુણ્નલમાં સમાવેશ ગણી લેવાનો રહે છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો પર્યાપ્તિનો અર્થ શક્તિ છે; પર્યાપ્તિ ૬ છે: (૧) આહાર, (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) આસોચ્છૈસ, (૫) ભાષા અને (૬) મન.

આહારપર્યાપ્તિ : પૂર્વસ્થાને પોતાનો દેહ છોડી પોતાની નવી આનુપૂર્વી, ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મરૂપ કાર્મણ શરીર અનુસાર નવીન ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી સ્વજાતિ યોગ્ય દેહ ધારણ કરવા જીવ જે પુણ્નલ ગ્નહણ્ન કરે છે તે આહારપર્યાપ્તિ છે. આહારપર્યાપ્તિ પ્રાયઃ નવીન ઉત્પત્તિ સ્થાને હોય છે. આ આહારપર્યાપ્તિ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં રહેલ પુણ્નલની જ જીવને હોય છે.

આહારપર્યાપ્તિ સર્વ જીવોને એક સમયની હોય છે અને તે સાથે જ તેના પરિણમનરૂપે બાકીની પાંચ પર્યાપ્તિ પણ

એકીસાથે શરૂ થઈ જાય છે; આમ આહારપર્યાપ્તિ બાકીની પાંચ પર્યાપ્તિની જનક છે.

શરીરપર્યાપ્તિ : આહારપર્યાપ્તિ તરીકે ગ્રહણ કરેલ પુષ્કલભાંથી ખલ-અસાર પુષ્કલને ત્યાગી બીજા સાર પુષ્કલને (ચામડી, લોહી, માંસ, મજ્જા-નસ, હાડકાં, ચરબી અને શુક્ર-વીર્ય) તેજસ શરીરના કારણે ધાતુરૂપે પરિણ્ણમાવી શરીર નામકર્મ અનુસાર તેને દેહ રચનામાં રૂપાંતર કરવાં એ શરીર પર્યાપ્તિ છે. આહારપર્યાપ્તિ પૂરી થાય પછી આ પર્યાપ્તિનો સમય અંતઃસુદૂર્તનો હોય છે. ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મ અનુસાર જીવનું આ રીતે ઘડાએલ શરીર ગતિ જાતિ યોગ્ય જીવન પ્રવૃત્તિ ચલાવવા સમર્થ બનતાં જીવને શરીર પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ ગણાય છે.

ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ : સાત ધાતુરૂપે પરિણ્ણમાવેલ પુષ્કલભાંથી ઇન્દ્રિય યોગ્ય પુષ્કલગ્રહણ કરી ગતિ, જાતિ, આદિ નામકર્મ અનુસાર દેહની ઇન્દ્રિય રચના કરવામાં તેને રૂપાંતર કરવા અને ઇન્દ્રિય રચના કરવી એ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ છે. શરીરપર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી આ પર્યાપ્તિનો સમય અંતઃસુદૂર્તનો છે. ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિના કારણે ઇન્દ્રિયરચના પૂરી થતાં તેને ઇન્દ્રિય વડે તે તે દ્રવ્ય આ તેના વિષયને જીવ પારખવા સમર્થ બનતાં આ પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ ગણાય છે.

શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ : સાત ધાતુરૂપે પરિણ્ણમાવેલ પુષ્કલભાંથી ઉદ્ભવપામતી શક્તિવડે શ્વાસોશ્વાસ યોગ્ય અર્થાત્ તે વર્ગજ્ઞાના પુષ્કલગ્રહણ કરી તેને શ્વાસોશ્વાસરૂપે પરિણ્ણમાવી,

અવલંબીને શ્વાસોશ્વાસરૂપે લે મૂક કરવા એ શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી સુખપૂર્વક જીવન અનુભવવા શ્વાસોશ્વાસ લે મૂક કરવા જીવ સમર્થ બનતાં આ પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ ગણાય છે.

ભાષાપર્યાપ્તિ : સાત ધાતુરૂપે પરિણુમાવેલ પુદ્ગલમાંથી ઉદ્ભવતી શક્તિવડે ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી તેને વચનરૂપે પરિણુમાવી અવલંબીને વચનરૂપે લે મૂક કરવા એ ભાષાપર્યાપ્તિ છે. શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી આ પર્યાપ્તિનો સમય અંતઃમુદૂર્તનો છે. જીવ જીવનવ્યવહાર અર્થે ભાષાનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ બનતાં આ પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ ગણાય છે.

મનઃપર્યાપ્તિ : સાત ધાતુરૂપે પરિણુમાવેલ પુદ્ગલમાંથી ઉદ્ભવતી શક્તિવડે મનો વર્ગણના પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી તેને મનરૂપે પરિણુમાવી, અવલંબીને, વિસર્જન કરવાની શક્તિવડે વિચાર, ચિંતન, મનન આદિ મનોબ્યાપારમાં ઉતારવા એ મનઃપર્યાપ્તિ છે. ભાષાપર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી આ પર્યાપ્તિનો સમય અંતઃમુદૂર્તનો છે. સંસારી જીવ પોતાના મનવડે વિચાર, ચિંતન, મનન આદિ પ્રવૃત્તિ કરી હિતાહિત, સારાસાર, કાર્યઅકાર્યનો વિવેક કરવા સમર્થ બનતાં આ પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ ગણાય છે.

સંસારી જીવ નવા ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચતાં જ આ છ પર્યાપ્તિનું કાર્ય એકી સમયે જ શરૂ કરે છે અને એ દરેક પર્યાપ્તિ ક્રમાનુસાર સમાપ્ત થાય છે. આ છ પર્યાપ્તિનો એકંદર સમય પણ અંતઃમુદૂર્તનો છે.

મનુષ્ય અને તિર્યંચ જીવને આહારપર્યાપ્તિ એક સમયની અને બાકીની પાંચ પર્યાપ્તિમાંની દરેક પર્યાપ્તિની સ્થિતિ અંતઃ-મુહૂર્તની છે; નારક, દેવ, ઉત્તરવૈક્રિય અને ઉત્તરઆહારક શરીર ધારણ કરનાર જીવને આહારપર્યાપ્તિ એક સમયની, શરીર પર્યાપ્તિ અંતઃમુહૂર્તની અને બાકીની ચાર પર્યાપ્તિમાંની દરેક પર્યાપ્તિ એક એક સમયની હોય છે. ભગવતી સૂત્રમાં દેવને ભાષા અને મન એ દરેક પર્યાપ્તિ સમસમયી-એક સમયની ગણાવતાં પાંચ પર્યાપ્તિવાળા પશુ કહ્યા છે.

તિર્યંચમાંના એકેન્દ્રિય જીવને પહેલી ચાર વિકલ્પેન્દ્રિય (બેધન્દ્રિય, ત્રણધન્દ્રિય ચારધન્દ્રિય) અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય જીવને એ દરેકને પહેલી પાંચ અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ તેમ જ મનુષ્યને છ પર્યાપ્તિ એ પ્રમાણેની લાયકાત હોય છે. નિયમ તરીકે સંસારી દરેક જીવ પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તે પૂરી કરે જ છે; તે પછીની પર્યાપ્તિ કેટલાક જીવ પૂર્ણ કરી શકે છે તે પર્યાપ્તિ કે પર્યાપ્ત કહેવાય છે; અને જે પૂર્ણ કરી શકતા નથી તે અપર્યાપ્તિ કે અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

આમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એ દરેકના પશુ બે ભેદ છે: (૧) લઙ્ઘિ અને (૨) કરણ.

લઙ્ઘિ અપર્યાપ્ત જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકવા શક્તિમાન તે હોય છે; પરંતુ ન્યૂન આયુષ્યના કારણે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકતો નથી. આવા જીવ લઙ્ઘિ અપર્યાપ્ત જીવ છે.

લઙ્ઘિ પર્ચાપ્ત જીવ સ્વયોગ્ય પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કરવા સમર્થ હોય છે. અને તે પૂર્ણ પણ કરી શકે છે. આવા જીવ લઙ્ઘિ-પર્ચાપ્ત છે. લઙ્ઘિપર્ચાપ્ત જીવ બે પ્રકારના છે: (૧) કરણ-પર્ચાપ્ત અને (૨) કરણઅપર્ચાપ્ત.

કરણપર્ચાપ્ત જીવ સ્વયોગ્ય પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કરવા સમર્થ હોય છે. અને તેવી પર્ચાપ્તિ પૂરી કર્યા પછી તે જીવ કરણપર્ચાપ્ત ગણાય છે; કરણઅપર્ચાપ્ત જીવ સ્વયોગ્ય પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કરવા સમર્થ હોય છે. અને તેવી પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કરી નથી હોતી તેટલા સમય પૂરતા માત્ર કરણઅપર્ચાપ્ત ગણાય છે; તેજ જીવ સ્વયોગ્ય પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ થતાં કરણપર્ચાપ્ત બને છે.

દરેક સંસારી જીવ આહારપર્ચાપ્તિ, શરીરપર્ચાપ્તિ અને ઇન્દ્રિયપર્ચાપ્તિ એ ત્રણ પર્ચાપ્તિ તો સંપૂર્ણતઃ પૂર્ણ કરે જ છે. કારણ કે કોઈપણ સંસારી જીવનું આયુષ્ય ગમે તેટલું ન્યૂન હોય તો પણ તે ત્રણ પર્ચાપ્તિ પૂરી થયા પહેલાં પૂરું થતું નથી. એકેન્દ્રિય જીવ ચોથી શ્વાસોશ્વાસ પર્ચાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના આયુષ્ય પૂરું કરે તો તે લઙ્ઘિ અપર્ચાપ્ત ગણાય છે. વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવ શ્વાસોશ્વાસ પર્ચાપ્તિ અને ભાષા પર્ચાપ્તિ એ બે કે તેમાંથી બીજી પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના આયુષ્ય પૂર્ણ કરે તો તે પણ લઙ્ઘિ અપર્ચાપ્ત છે. સંજી પંચેન્દ્રિય જીવ શ્વાસોશ્વાસપર્ચાપ્તિ, ભાષાપર્ચાપ્તિ અને મનઃપર્ચાપ્તિ એ ત્રણ કે છેલ્લી બે કે છેલ્લી એક પર્ચાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના આયુષ્ય પૂર્ણ કરે તો તે પણ લઙ્ઘિ અપર્ચાપ્ત છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંજી પંચેન્દ્રિય અને સંજી પંચે-

ન્દ્રિય જીવો જે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે તે બધો લગ્નિધ પર્યાપ્ત છે; પરંતુ જ્યાંસુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સંપૂર્ણ કરી નથી ત્યાંસુધી તેવા જીવો કરણ અપર્યાપ્ત ગણાય છે અને જ્યારે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સંપૂર્ણ કરે છે ત્યારે તેજ જીવો કરણ પર્યાપ્ત ગણાય છે.

આમ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સમકાલે શરૂ કરી તે પૂરી કરવાની લાયકાત ન હોવાનું નિયામક તત્ત્વ અપર્યાપ્તનામકર્મ છે; જ્યારે તે પૂરી કરવાની લાયકાતનું નિયામક તત્ત્વ પર્યાપ્તનામકર્મ છે.

અનંત જીવોનું એક સાધારણ શરીર ધારણ કરવાની લાયકાત હોવાનું નિયામક તત્ત્વ સાધારણ નામકર્મ છે; જ્યારે દરેક જીવનું જીદુંજીદું શરીર ધારણ કરવાની લાયકાત હોવાનું નિયામક તત્ત્વ પ્રત્યેક નામકર્મ છે. સાધારણ નામકર્મના કારણે અનંત જીવોને દરેકને પોતાની આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞાનો અનુભવ એકી સમયે સમાન રીતે કરવાનો રહે છે; જ્યારે પ્રત્યેક નામકર્મના કારણે પ્રત્યેક જીવને પોતાની ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞાનો અનુભવ જીદા જીદા સમયે પોતપોતાની રીતે કરવાનો રહે છે.

હાંત, હાડકાં આદિ સ્થિર અવયવને તેનાં મૂળ સ્થાને સ્થિર રાખનાર નિયામક તત્ત્વ સ્થિરનામકર્મ છે; જ્યારે જીભ, આંગળાં, હાથ, પગ, આદિ અસ્થિર અવયવને તેનાં મૂળ સ્થાને રહી હલન-ચલન પ્રવૃત્તિદ્વારા અસ્થિર બનવામાં નિયામક તત્ત્વ અસ્થિરનામકર્મ છે.

નાભિ ઉપરના પ્રશસ્ત ગણાતા અવયવની રચનાનું નિયામક તત્ત્વ શુભનામકર્મ છે, જ્યારે નાભિ નીચેના અપ્રશસ્ત ગણાતા અવયવની રચનાનું નિયામક તત્ત્વ અશુભ નામકર્મ છે.

રૂચિકર સ્વરનું નિયામક તત્ત્વ સુસ્વરનામકર્મ છે; જ્યારે અરૂચિકર સ્વરનું નિયામક તત્ત્વ દુઃસ્વરનામકર્મ છે.

અપકાર કરવા છતાં પ્રીતિ ઉપજાવનાર તેમજ ખોટી રીતે વ્યાપાર કરવા છતાં લાભ અપાવનાર સૌભાગ્ય અથવા સુભગ નામકર્મ છે; જ્યારે ઉપકાર કરવા છતાં અપ્રીતિ ઉપજાવનાર તેમજ સાચી રીતે વ્યાપાર કરવા છતાં હાનિ ઉપજાવનાર દુઃભાગ્ય અથવા દુર્ભાગ નામકર્મ છે.

વચન સ્વીકારાવનાર અથવા માન્ય કરાવનાર આદેય નામકર્મ છે; વચન ન સ્વીકારાવનાર અને તેને અમાન્ય કરાવનાર અનાદેય નામકર્મ છે.

મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરેલ ખ્યાતિ તે યશ છે અમર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરેલ ખ્યાતિ તે કીર્તિ; વિશેષમાં સ્વીકારેલ કાર્યમાં સફળતા મેળવવી તે યજ્ઞ યશ ગણાય છે. આવા યશ અને કીર્તિ પ્રાપ્તિ કરાવનાર યશઃકીર્તિ નામકર્મ છે; આવા યશ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થવામાં બાધકતત્ત્વ અપયશકીર્તિ અથવા અયશઃકીર્તિ નામકર્મ છે.

ગોત્રકર્મ :^૧

જીવના કુળનું નિયામક તત્ત્વ ગોત્રકર્મ છે. તેની બે ઉત્તર-પ્રકૃતિ છે: (૧) ઉચ્ચ અને (૨) નીચ.

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૧૩.

આત્મવાણ અને કુળવાન કુળમાં જન્મ અપાવનાર ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ છે; જ્યારે નિંદ્ય અને અધ્યાત્મ કુળમાં જન્મ અપાવનાર નીચ ગોત્રકર્મ છે.

અંતરાય કર્મ :^૧

પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવને તેમાં બાધા ઉપજવનાર અથવા વિદ્ય ઉભું કરનાર અંતરાય કર્મ છે. તેની પાંચ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે: (૧) દાનાંતરાય, (૨) લાભાંતરાય, (૩) ભોગાંતરાય, (૪) ઉપભોગાંતરાય, (૫) વીર્યાંતરાય.

દાન આપવાની સામગ્રી હયાત હોવા છતાં, તેમજ દાતાની દાન દેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં તે પ્રવૃત્તિ કરવાના સમયે જ વિદ્ય ઉપસ્થિત કરનાર દાનાંતરાય કર્મ છે. દાતા, દાતાની દાનવૃત્તિ અને દાન સામગ્રી હયાત હોવા છતાં તેનો લાભ મેળવનાર પાત્રને તે દાન મેળવવામાં વિદ્ય ઉપસ્થિત કરનાર લાભાંતરાય કર્મ છે; આ ઉપરાંત વ્યવસ્થિત રીતે વ્યાપાર કરવા છતાં તેમાં સંપૂર્ણ એકાગ્રતા, સાવચેતી અને કુનેહ વાપરવા છતાં લાભ ન થવાનું કારણ પશુ લાભાંતરાય કર્મ છે.

શક્તિ, સામગ્રી અને વૃત્તિ હોવા છતાં ભોગ ભોગવવામાં વિદ્ય ઉપસ્થિત કરનાર ભોગાંતરાય કર્મ છે. શક્તિ, સામગ્રી અને વૃત્તિ હોવા છતાં ઉપભોગ કરવામાં વિદ્ય ઉપસ્થિત કરનાર ઉપભોગાંતરાય કર્મ છે. શક્તિ, સામગ્રી, વૃત્તિ આદિ હોવા છતાં પરોપકાર, શુભ પ્રવૃત્તિ, વ્રત, નિયમ આદિ સ્વીકારવા, ત્યાગવૃત્તિ કેળવવા અને વિકસાવવા જે વીર્યોદ્ધાસ

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થોદિગમસૂત્ર અં ૮, સૂત્ર ૧૪.

અને સ્ફુર્તિ રહેવી જોઇએ તે ન રહી શકવાનું કારણ વીર્યાંતરાય કર્મ છે.

આ રીતે કર્મની મૂળ આઠ પ્રકૃતિ અને દરેક કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ ગણતાં એ સર્વે એકસો અક્ષવન થાય છે; તેમાં સત્તા, અંધ, ઉદય આદિમાં જુદી જુદી ગણતરી હોય છે, તદનુસાર તે ગણતરીની સમજ નીચે દર્શાવવી યોગ્ય ગણાયો.

મૂળ પ્રકૃતિ	સત્તા આશ્રયી	અંધ અને ઉદય	આશ્રયી	નોંધ
	ઉત્તર પ્રકૃતિ		ઉત્તર પ્રકૃતિ	

૧ સોનાવરણ	૫	૫		
૨ દર્શનાવરણ	૯	૯		
૩ વેદનીય	૨	૨		
૪ મોહનીય	૨૮	૨૬	સમ્યક્ત્વમોહ અને મિશ્રમોહ ગણાતા નથી તેથી ૨૮-૨=૨૬.	

૫ આયુષ્ય	૪	૪		
૬ નામ	૧૦૩	૬૭	અંધ અને ઉદય આશ્રયી વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની ૨૦ પેઠા પ્રકૃતિના બદલે તે ચાર મૂળ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે છે;	

તેમજ પંદર અંધન અને પાંચ સંધાત ગણવામાં આવતાં નથી. આમ (૨૦-૪) ૧૬+૧૫+૫=૩૬ બાદ કરતાં ૧૦૩-૩૬=૬૭ ગણાય છે.

૭ ગોત્ર	૨	૨
૮ અંતરાય	૫	૫
	૧૫૮	૧૨૦

વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ ચારના શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકાર હોવાથી તે આઠ ગણાય છે; એટલે ૧૨૦-૪+૮=૧૨૪ શુભ અને અશુભ કર્મ આશ્રયી ગણાય છે. શુભ અને અશુભ કર્મ અંધ આશ્રયી ૧૨૪ પ્રકૃતિની ગણતરી નીચે સુજળ થાય છે.

મૂળ પ્રકૃતિ	શુભ	અશુભ
૧ જ્ઞાનાવસ્થીય	૫	૫
૨ દર્શનાવસ્થીય	૬	૬
૩ વેદનીય	૧ (શાતા)	૧ (અશાતા)
૪ મોહનીય	૨૬ (૧૬ કષાય, ૯ નોકષ, મિત્યાત્વ મોહનીય)	૨૬ (૧૬ કષાય, ૯ નોકષ, મિત્યાત્વ મોહનીય)

૫ આયુષ્ય	૩ (દેવ, મનુષ્ય અને તિથ્યંચ)	૧ (નારક)
૬ નામ	૩૭	૩૪
	૨ ગતિ (દેવ-મનુષ્ય)	૨ ગતિ (નારક-તિથ્યંચ)
	૧ જાતિ (પંચેન્દ્રિય)	૪ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય)
	૫ શરીર (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ)	
	૩ અંગોપાંગ (ઔદારિક, વૈક્રિય આહારક)	
	૧ સંહનન (વજ્રઅપભનારાય)	૫ (ઋષભનારાય, નારાય, અર્ધ-નારાય, કિલિકા અને સેવાર્ત)
	૧ સંસ્થાન (સમચતુરસ)	૫ (ન્યગ્રોધપરિમંડળ, સાદિ, વામન, કુળ્લ અને હુંડક)
	૪ (વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ)	૪ (વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ)
	૨ આનુપૂર્વી (દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી)	૨ (તિથ્યંચાનુપૂર્વી, નારકાનુપૂર્વી)

૧ વિક્ષાયોગતિ (શુભ)

૧૦ ત્રસદશક

૭ (અગુરુલઘુ, પરાધાત, આતપ, ઉધોત, શ્વાસોન્ધાસ, નિર્મોષ અને તીથંકર)

૧ (ઉચ્ચ)

૭ ગોત્ર

૮ અંતરાથ

૧ (અશુભ વિક્ષાયોગતિ)

૧૦ સ્થાવરદશક

૧ (ઉપધાત)

૧ (નીચ)

૫

૪૨

૮૨

વર્ષુ આદિના શુભ અને અશુભ કર્મબંધના કારણે તે દરેકના શુભ અને અશુભ વિભાગ બાજુવા પશુ જરૂરના છે; તે નીચે પ્રમાણે છે.

નામ પ્રકૃતિ	શુભ	અશુભ	એકંદર
વર્ષુ ૩	શુકલ, પીત અને રક્ત	૨ કૃષ્ણ, નીલ	૫
રસ ૩	મિષ્ટ, અમ્લ અને કષાયેલ	૨ કડવો, તીખો	૫
ગંધ ૧	સુરભિ	૧ દુરભિ	૨
રપથ ૪	લઘુ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ	૪ ગુરુ, ખરબચડો, કુખ્ખો અને શીત	૮
— ૧૧	—	—	— ૨૦

સ્થિતિબંધઃ^૧

સ્થિતિ એ કાળમર્યાદા છે. કર્મની સ્થિતિ એજ કાળમર્યાદા છે, ફળ આપવાની કાળ-મર્યાદાનું નિર્માણ એ સ્થિતિબંધ છે.

સ્થિતિના અનેક વિભાગ છે. (૧) કર્મબંધનો સમય એ કર્મબંધ કાળ છે. (૨) કર્મનાં પુણ્યલો બંધાય છે ત્યારથી શરૂ થઈ તેના વિપાક-ફળ ભોગવતાં તે પુણ્યલો વિખરાય છે. તે દરમિયાનનો સમય સત્તાકાળ છે. (૩) કર્મ ઉદયમાં આવતાં અને તેના વિપાક અનુભવતાં જતો સમય ઉદયકાળ છે. બંધ-કાળ અને ઉદયકાળ એ બન્નેનો સમાવેશ સત્તાકાળમાં ગણાય છે. (૪) કર્મ બંધાયા પછી તે ઉદયમાં આવી વિપાક અનુભવાવે તે બેની વચ્ચેનો સમય અબાધાકાળ છે.

સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે સત્તાકાળની કર્મની સ્થિતિ છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) જઘન્ય, (૨) ઉત્કૃષ્ટ અને (૩) મધ્યમ. ટૂંકામાં ટૂંકી સ્થિતિ જઘન્ય સ્થિતિ છે, લાંબામાં લાંબી સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ બે વચ્ચેની સ્થિતિ મધ્યમ સ્થિતિ છે.

મૂળ પ્રકૃતિ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧ જ્ઞાનાવરણ	અંતઃમુહૂર્ત ^૧	૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ
૨ દર્શનાવરણ	„	„
૩ વેદનીય	બારમુહૂર્ત ^૨	„
૪ મોહનીય	અંતઃમુહૂર્ત ^૩	૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ
૫ આયુષ્ય	„	૩૩ સાગરોપમ

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર અ. ૮, સૂત્ર ૧૫-૨૧.

૬ નામ	આઠમુહૂર્ત	૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ
૭ ગોત્ર	”	”
૮ અંતરાય	અંતઃમુહૂર્ત	૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ

જઘન્ય સ્થિતિથી એક સમય અધિક અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી એક સમય ન્યૂન એવી મધ્યમ સ્થિતિ જાણવી.

૩૩ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું આયુષ્ય સાતમી નારકના તેમજ સર્વોર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી જીવ એ બે પ્રકારના જીવને હોય છે. બાકીની સાત પ્રકૃતિનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને હોય છે.

અંતઃમુહૂર્તની મોહનીયની જઘન્ય સ્થિતિ નવમા અનિવૃત્તિબાહરસંપરાય ગુણસ્થાને વર્તતા જીવને (મનુષ્યને) હોય છે. અંતઃમુહૂર્તની આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ તિર્યચ અને મનુષ્ય એ બે પ્રકારના જીવને હોય છે. બાકીની છ પ્રકૃતિની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સંપરાય (દશમા) ગુણસ્થાને વર્તતા જીવને (મનુષ્યને) હોય છે.

કર્મબંધ પછી તરતજ કર્મવિપાક હોતો નથી. કર્મનો અબાધાકાળ પૂરો થતાં કર્મવિપાક શરૂ થાય છે. પ્રત્યેક કર્મના જઘન્ય સ્થિતિબંધમાં જઘન્ય અબાધકાળ અંતઃમુહૂર્તનો હોય છે. આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અબાધાકાળ પણ અંતઃમુહૂર્તનો હોય છે. બાકીના અબાધાકાળ માટે નિયમ એવો છે કે જેટલી કોટાકોટિ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય તેટલા સો વર્ષનો ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ બાકીની સાત પ્રકૃતિના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધમાં ગણાય છે.

અબાધાકાળ પૂરો થતાં કર્મદલિકોની નિષેકરચના થાય છે; અને તે અનુસાર કર્મદલિકો વિપાક આપે છે.

નિષેકરચના—ક્રમ આ પ્રમાણે છે: પ્રથમ સમયમાં વિપાક આપનાર દલિકો ઝાઝા ગોઠવાય છે, અને પછીપછીના સમયમાં વિપાક આપનાર દલિકો અનુક્રમે ક્રમશઃ ન્યૂન ન્યૂનતર થતા જાય છે.

અનુભાગ—રસબંધઃ^૧

અનુભવ, અનુભાવ, અનુભાગ, રસ, વિપાક આદિ કર્મના કૃણના પરિણામના—અનુભવના પર્યાય માત્ર છે. કર્મ બાંધતી વખતે જીવમાં જે કષાય અને તેના લાવો વર્તે છે તે સ્થિતિ-બંધનું કારણ છે, કષાયના પરિણામનની પરંપરા અર્થાત્ જીવના અધ્યવસાય અર્થાત્ લેશ્યા અનુભાગ બંધનું કારણ છે, જ્યારે યોગ યા પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ જીવના આત્મ પ્રદેશની ચંચળતા યા પરિસ્પંદન પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધનું કારણ છે.

લેશ્યા છ પ્રકારની છે. (૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) કાપોત, (૪) તેજ, (૫) પદ્મ અને (૬) શુકલ. આત્માના શુભઅશુભ અધ્યવસાયને સમજવા જુદા જુદા રંગની ઉપમા આપેલી છે. આત્મ પરિણામ શુકલલેશ્યામય હોય તો શુભ અધિકતમ-રસ, પદ્મલેશ્યામય હોય તો શુભ અધિકતરરસ, તેજલેશ્યામય હોય તો શુભ અધિકરસ, કાપોતલેશ્યામય હોય તો અશુભ અધિકરસ, નીલલેશ્યામય હોય તો અશુભ અધિકતરરસ, અને કૃષ્ણલેશ્યા હોય તો અશુભ અધિકતમરસ બંધાય છે, કર્મ બાંધતી

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૮, સૂત્ર ૨૨ થી ૨૪.

વખતે તેમ જ તે પછી જીવ પોતે તેમાં રાચ્યા માચ્યા રહી જે રસ નિર્માણ કરે છે, તદનુસાર તેને તેનાં પરિણામ પોતાના સંસારની અનેક ગતિમાંની ગમે તે એક ગતિમાં ભોગવવાના રહે છે.

અનુભાગ ચા રસબંધમાં તરતમતા નિર્માણ થવાનાં ચાર કારણ છે: (૧) કષાયની તીવ્રતા મંદતા અનુસાર આત્માના અધ્યવસાયરૂપ લેશ્યાની ન્યૂનાધિક્તા, (૨) જાણીને કે અજાણે કરાતી પ્રવૃત્તિના કારણે રહેતી ન્યૂનાધિક્તા, (૩) માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિમાં ફેરવવામાં આવતા વીર્યોદ્ધાસની ન્યૂનાધિક્તા અને (૪) જીવ અજીવ એ બન્ને રૂપનાં અધિકરણની ન્યૂનાધિક્તા અથવા તે અધિકરણમાં રહેલી વિઘાતક કે મારક શક્તિની ન્યૂનાધિક્તા. આ બધાં જુદાં જુદાં કારણોને લઈ જીવના કર્મબંધ વખતે સ્થિતિ અને રસમાં ન્યૂનાધિક્તા રહે છે.^૧

કષાયની તીવ્રતાના કારણે લાંબામાં લાંબી સ્થિતિ અને તેની મંદતાના કારણે ન્યૂનતમ સ્થિતિ નિર્માણ થાય છે; જ્યારે કૃષ્ણલેશ્યાના જેવા અધમતમ અધ્યવસાયના કારણે અશુભ ગાઢરસ અને શુકલલેશ્યા જેવા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયના કારણે શુભ ગાઢરસ નિર્માણ થાય છે. ઇરાદાપૂર્વક બીજાના અહિંતની કરાતી પ્રવૃત્તિ લાંબી સ્થિતિ અને અજાણે થતી બીજાના અહિંતની પ્રવૃત્તિ ન્યૂનતમ સ્થિતિ નિર્માણ કરવા માટે જવાબદાર છે; તે જ પ્રમાણે ઇરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ગાઢરસ અને અજાણે કરાતી પ્રવૃત્તિ મંદરસ નિર્માણ કરનાર છે. રાગ-દ્વેષ અને આસક્તિ એ બન્નેથી યુક્ત અને પૂરેપૂરો

૧ જૂઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૬, સૂત્ર ૭.

વીર્યોદ્ધાસ લાંબી સ્થિતિ અને ગાઢરસ નિર્માણ કરનાર બને છે; જ્યારે તેવી પ્રવૃત્તિમાં વીર્યોદ્ધાસ તેમ જ મંદ વીર્યોદ્ધાસ ન્યૂન સ્થિતિ અને પાતળા રસ નિર્માણ કરનાર બને છે. અધિકરણ અર્થાત્ જીવ અને અજીવરૂપ સાધનની વિપુલતા તેમ જ તે સાધનની તીવ્ર શક્તિ લાંબી સ્થિતિ અને ગાઢ રસ નિર્માણ કરનાર બને છે; જ્યારે જીવ અજીવ અધિકરણની ન્યૂનતા અને તેમાંની મંદ મારક-ધાતક શક્તિ જઘન્ય સ્થિતિ અને મંદરસ નિર્માણ કરે છે.

જીવ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પ્રવૃત્તિ પોતે કાંઈ ભયંકર હોતી નથી, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ કાષાયિક ભાવ ભયંકર હોય છે. આ કાષાયિક ભાવ કરતાં પણ તે પ્રવૃત્તિમાં લીધેલ રસ અર્થાત્ આસક્તિ અને તેની કરાતી અનુમોદના અર્થાત્ વિચાર આંદોલનની પરંપરા-અધ્યવસાય અધિક ભયંકર છે. જીવ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે બધી તે જાણીબુઝીને કરતો હોતો નથી, કેટલીક પ્રવૃત્તિ તો અજાણ્યે જ થઈ જતી હોય છે. કેટલીક માત્ર કરવા ખાતર કરાય છે, કેટલીક બીજાને ખુશ કરવા ખાતર, કેટલીક વડીલના આગ્રહ ખાતર પણ કરાય છે, કેટલીક વિચાર પૂર્વક રસ લઈને પણ કરાય છે અને કેટલીક પરિણામમાં તલ્લીન બની તેમાં અધિકતર રસ લેવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં તલ્લીનતા અનુભવવી અને તે પર વિચાર પરંપરા દોડાવવી એજ લેશ્યા છે.

કર્મના વિપાક અનુભવતાં જીવ કર્મ પ્રત્યે, તેના નિમિત્ત પ્રત્યે, તેના થતા વિપાક પ્રત્યે આસક્તિ રાખી રાગદ્વેષ રાખે, તેમાં તલ્લીન બને અને તેમાં વિચાર પરંપરા દોડાવ્યા કરે તો

તેથી જીનાં કર્મની તો જરૂર નિર્જરા થાય છે, પરંતુ તે સાથેજ તેવાં નવાં કર્મનો પણ બંધ કરે છે. આ રીતે કર્મબંધ અને કર્મનિર્જરાની પરંપરા જીવ અનંત ભવો સુધી અનુભવ્યાજ કરે છે. જીવ કર્મવિપાક અનુભવતાં કર્મ પ્રત્યે, તેના નિમિત્ત પ્રત્યે તેના વિપાક પ્રત્યે સમભાવ રાખી નિર્લેપ રહે તો તે કર્મવિપાકના અનુભવકરતાં જીનાં કર્મની નિર્જરા થવા સાથેજ નવાં કર્મનો જો કે બંધ થાય છે, તો પણ તે રસ વિનાનો, નિકૃષ્ટ પ્રકારનો અને જઘન્ય સ્થિતિનો થાય છે. આવા કર્મના વિપાક પછીથી અનુભવતાં જીવ સકલ કર્મની નિર્જરા કરવા શક્તિમાન બને છે.

આ પરથી સાર એ લેવાનો રહે છે કે જીવે કર્મ પ્રત્યે, તેના નિમિત્ત પ્રત્યે, તેના વિપાક પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી, સમતા આચરવી, નિર્લેપ ભાવ રાખવો અને તે રીતે કર્મના વિપાક અનુભવવા.

આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મની મૂળ પ્રકૃતિનો જીવ પ્રત્યેક સમયે બંધ કર્યાજ કરે છે અને તેના વિપાક પણ અનુભવ્યા કરે છે. આયુષ્યનો બંધ ભાવી જન્મ માટે પ્રસ્તુત ભવમાં એકજવાર જીવ કરે છે. જીવ આવતા ભવનું આયુષ્ય ચાલુ ભવના ૨/૩ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં બાંધે છે, તેમ ન બને તો બાકી રહેલ ૧/૩ આયુષ્યના ૨/૩ ભાગનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં નવા ભવનું આયુષ્ય બાંધે છે, તેમ પણ ન બને તો એ બાકી રહેલ ૧/૩ ભાગના આયુષ્યના ૨/૩ ભાગનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં નવા ભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. આમ પણ છેવટ સુધી ન બને તો જીવ પોતાના આયુષ્યના છેવટના અંતઃસુદ્ધત્ દરમિયાન નવા ભવનું આયુષ્ય બાંધે છે.

ઉપસંહાર:

આ રીતે કર્મવિચારનો વિચાર કરતાં આપણે છ દ્રવ્યનો, કર્મનાં કારણરૂપ બંધહેતુઓનો, કર્મઆવવાનાં દ્વારરૂપ આશ્રવનો અને કર્મબંધ અંગે પ્રદેશબંધ, પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ અને રસબંધ આદિનો વિચાર કર્યો. પ્રસ્તુત વિષયની વિચારણામાં ક્યાંક ક્યાંક સંક્ષેપમાં અને ક્યાંક ક્યાંક વિશદ ચર્ચા થઈ હશે: પ્રસ્તુત વિષય કર્મવિચાર હોઈ બાકીના આનુષંગિક વિષય ગૌણ છે, તે કારણે તેમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચા વિશેષ ઉપયોગી નિવડે તે હેતુથી તેની સાથે પૂર્તિ નં. ૧-જીવનો ઉત્ક્રાન્તિકર્મ, અકામ અને સકામ નિર્જરા વિચાર અને પૂર્તિ નં ૨-જીવનો ઉત્ક્રાન્તિકર્મ શુભસ્થાન વિચાર. એ વિષયો ચર્ચવા યોગ્ય ધાર્યું છે. તે પરથી જીવની પ્રાથમિક દશા તેની હાલની પ્રવર્તમાન દશા આદિનો ખ્યાલ આવી શકે તેમજ જીવ કેવી રીતે પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ પણ સાધી શકે તેનું ચિત્ર પણ તેની દષ્ટિ સમક્ષ રહે તે હેતુ તેમાં રહેલો છે.

આ ઉપરાંત વિષયને સુલભ્ય અને સુવાચ્ય કરવા માટે તે સાથે શબ્દસૂચિ પણ ઉમેરવા ધાર્યું છે, તે પરથી વાચક ધારે ત્યારે સાંકેતિક કે પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતિ સ્વયમેવ મેળવી શકે અને તે પર વિચારણા કરી શકે.

પ્રતિ નં. ૧

જીવનો ઉત્કાન્તિ ક્રમ

અકામ અને સકામ નિર્જરા વિચાર

પ્રારંભિક સૂચના :

અકામ અને સકામ નિર્જરાના વિચારમાં જીવના ઉત્કાન્તિ ક્રમનો પણ વિચાર રહેલો છે; કારણ કે અકામ અને સકામ એ બન્ને પ્રકારે નિર્જરા કરનાર જીવ છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ એવા અનંતકાળથી જીવ કર્મપરંપરાની બેડીમાં સપડાએલ છે; તદનુસાર તેના વિપાક-ફળ તે અનુભવતો રહે છે; આ ફળ અનુભવતાં તે જૂનાં કર્મની નિર્જરા કરે છે પરંતુ તે સાથે તે નવી કર્મપરંપરાની બેડી પણ તૈયાર કરતો હોય છે.

જીવના અનાદિ મૂળસ્થાન, તેનું અંતિમસ્થાન અને તે બે વચ્ચેનાં તેનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં સ્થાનો યા અવસ્થાનો વિચાર જીવના ઉત્કાન્તિ ક્રમમાં કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ બસ નથી, પરંતુ તે દરમિયાન જીવની થતી અકામ નિર્જરા અને જીવથી કરવામાં આવતી સકામ નિર્જરા, એ બે દ્વારા થતા તેના વિકાસનો વિચાર પણ તેમાં રહેલો છે.

જીવના વિકાસની શરૂઆત અકામ નિર્જરાથી થાય છે અને તેનો અંત સકામ નિર્જરા પછી આવે છે. કર્મવિચારમાં

સકામ નિર્જરાને જેટલું સ્થાન છે તે પ્રમાણમાં અકામ નિર્જરાનું સ્થાન ગૌણ છે; આમ છતાં જીવના વિકાસમાં અકામ નિર્જરાનોજે અચૂક અને પ્રધાન ફાળો છે તે કારણે તેની ઉપેક્ષા પણ ન કરી શકાય.

અકામ નિર્જરાદ્વારા થતા જીવના વિકાસમાં જીવની પોતાની ઈચ્છા, સંકલ્પ કે પ્રયત્ન જરાપણ કારણભૂત બનતા નથી; પરંતુ આ પ્રકારની નિર્જરા નદીપાષાણન્યાયે કર્મના વિપાક અનુભવતાં જીવની અંદર ઉદ્ભવતી આકર્ષિમ્ ક્ સમભાવની માત્રાને આભારી હોય છે. કર્મ વિચારમાં સકામ નિર્જરાને મુખ્ય સ્થાન છે, કારણ કે તેમાં જીવ પોતાની ઈચ્છા, સંકલ્પ અને પ્રયત્નદ્વારા પોતાનો વિકાસ ઘડી અને કરી શકે છે. આમ કેમ અને કેવી રીતે બની શકે તેની ચર્ચા શરૂ કરતાં પહેલાં કેટલાક સમજી લેવા યોગ્ય શબ્દો પર ઉકતી નજર નાંખી લઈએ.

પર્યાપ્તિ :

પર્યાપ્તિ એ જીવમાં રહેલ શક્તિ છે; આ શક્તિનું કારણ પુરુષગણ અને તેનું પરિણમન છે તે કારણે તે પણ પર્યાપ્તિ ગણાય છે. પર્યાપ્તિ છ છે: (૧) આહાર, (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) શ્વાસોશ્વાસ, (૫) ભાષા અને (૬) મન. સંસારી સર્વ જીવોને પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો નિયતજ હોય છે. કારણ કે આયુષ્યનો બંધ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી થયા પહેલાં થઈ શકતો નથી. જીવનું ગમે તેટલું ટુંકુ આયુષ્ય હોય તો પણ તેને આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી

કયાં પહેલાં મરણ હોઈ શકતું જ નથી. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર, વિક્ષેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને છ પર્યાપ્તિ માટેની લાયકાત હોય છે; જે જીવ જેટલી પર્યાપ્તિ માટે લાયક છે તેટલી પૂરી કરી શકે તે પર્યાપ્તિ જીવ છે, જે તેમ કરી શકતો નથી અને તે પૂરી કરતાં પહેલાં મરણ પામે છે તે અપર્યાપ્તિ જીવ છે.

આહાર પર્યાપ્તિ : જીવ મરણ પામતાં નવી ગતિમાં પહોંચે છે. અનાદિ એવા શરીરના કારણે તે ગતિ યોગ્ય યોનિમાં પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાની જીવની શક્તિ અને જે પ્રથમ પુદ્ગલ તે ગ્રહણ કરે છે તે બંને આહાર પર્યાપ્તિ છે. જીવ ગતિશીલ હોઈ તેના અનાદિ એવા તૈજસ શરીરના કારણે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલમાંથી અસાર પુદ્ગલને તજી સાર પુદ્ગલને તે સાત ધાતુરૂપે પરિણમાવે છે.

શરીર પર્યાપ્તિ : સાત ધાતુરૂપે પરિણમાવેલ પુદ્ગલ-માંથી શરીર રચવાની જીવની શક્તિ અને તે પુદ્ગલ (સાત ધાતુ) તે બંને શરીર પર્યાપ્તિ છે. જીવને પ્રવૃત્તિ અને જીવન-વ્યવહાર ચલાવવાનું સાધન શરીર છે. શરીર પાંચ પ્રકારનાં છે: (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ. તૈજસ અને કાર્મણ એ બે શરીર સર્વ સંસારી જીવને અનાદિ હોય છે. તિર્યંચ અને મનુષ્ય જીવને જન્મથી ઔદારિક શરીર હોય છે. દેવ અને નારક જીવને જન્મથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. તિર્યંચ અને મનુષ્યને લઘિધ-દ્વારા વૈક્રિય શરીર અને ચૌદ પૂર્વધર મુનિને લઘિધદ્વારા આહારક શરીર હોઈ શકે છે.

ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ : સાત ધાતુમાંથી ઇન્દ્રિય રચવાની જીવની શક્તિ અને તે પુણ્નલ સાત ધાતુ એ બન્ને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ છે. ઇન્દ્રિય જીવને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ અર્થે સાધન છે. ઇન્દ્રિય પાંચ છે. (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય. આ પાંચ ઇન્દ્રિય બે વર્ગમાં વહેંચાયેલ છે. (૧) પ્રાપ્તકારી અને (૨) અપ્રાપ્તકારી. ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યના પર્યાય એ બેનો પરસ્પર પ્રત્યક્ષ સંબંધ થતાં પર્યાય અને દ્રવ્ય એમ બન્નેનું જ્ઞાન જે વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિય છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ધ્રાણેન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્ય દૂર દૂર હોવા છતાં યોગ્ય સન્નિધાન થતાં દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય એ બન્નેનું જ્ઞાન જે વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે અપ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિય છે. આવી એકજ ઇન્દ્રિય ચક્ષુરિન્દ્રિય છે.

શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ : સાત ધાતુમાંથી ઉદ્ભવતી શક્તિ વડે શ્વાસ લેવા મૂકવા યોગ્ય પુણ્નલ ગ્રહણ કરવા અને તે અવલંબીને લેવા મૂકવાની જીવની શક્તિ અને તે શ્વાસોશ્વાસ વર્ગજ્ઞાના પુણ્નલ એ બન્ને શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. શ્વાસોશ્વાસનું કાર્ય જીવને ઉદ્દશ્વાસ અને નિશ્વાસ લેવા અને મૂકવાનું છે.

ભાષાપ્રર્યાપ્તિ : સાત ધાતુમાંથી ઉદ્ભવતી શક્તિવડે વચન વ્યવહાર કરવા યોગ્ય પુણ્નલ ગ્રહણ કરી અને તે અવલંબીને લેવા મૂકવાની જીવની શક્તિ અને તે ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુણ્નલ એ બન્ને ભાષા પર્યાપ્તિ છે. ભાષા બોલી વ્યવહાર ચલાવવો તે તે શક્તિનું કાર્ય છે.

મન:પર્યાપ્તિ : સાત ધાતુમાંથી ઉદ્ભવતી શક્તિવડે મનો-વ્યાપાર કરવા યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી તેને અવલંબીને લેવા મૂકવાની શક્તિ ? તેમજ મનોવર્ગણના પુદ્ગલ એ બંને મન:-પર્યાપ્તિ છે.

મનનું કાર્ય ચિંતન, મનન, સ્મરણ આદિ કરવાનું છે. મન ઇન્દ્રિય નથી, પરંતુ તે અનિન્દ્રિય છે. અપ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિય માફક મન દ્વરદ્વરના પ્રદેશ અને દ્રવ્ય એ દરેકનું યોગ્ય સન્નિધાન દ્વારા ચિંતન, મનન, સ્મરણ કરી તે તે પ્રદેશ તેમજ દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય એ બંનેનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

જીવના દશ પ્રાણ :

જીવનના આધારરૂપ પ્રાણ છે. આવા પ્રાણ દશ છે. (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય, (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય, (૬) શ્વાસોશ્વાસ, (૭) આયુષ્ય, (૮) કાયબળ, (૯) વચનબળ અને (૧૦) મનોબળ.

સ્પર્શનેન્દ્રિયદ્વારા જીવ સ્પર્શનો અનુભવ અને તેની પરીક્ષા કરી શકે છે; તે ઉપરાંત તે દ્વારા કાયાનું બળ પણ અજમાવી શકે છે. રસનેન્દ્રિયદ્વારા જીવ રસ અથવા સ્વાદોનો અનુભવ અને તેની પરીક્ષા કરી શકે છે. તે ઉપરાંત વાચાનું બળ પણ અજમાવી શકે છે, અર્થાત્ વચન વ્યાપાર કરી શકે છે. ધ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા જીવ ગંધનો અનુભવ અને તેની પરીક્ષા કરી શકે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિયદ્વારા જીવ રૂપ, વર્ણ, આકારનો અનુભવ અને પરીક્ષા કરી શકે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા જીવ શબ્દનો અનુભવ અને તેની પરીક્ષા કરી શકે છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય,

રસનેન્દ્રિય અને ધ્રાણેન્દ્રિય એ દરેક નવ યોજન દૂર સુધીના વિષયને, ચક્ષુરિન્દ્રિય ૧,૦૦,૦૦૦ યોજન દૂર સુધીના વિષયને અને શ્રોત્રેન્દ્રિય બાર યોજન દૂર સુધીના વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે.

આ પાંચ ઇન્દ્રિય, તેની શક્તિ અને તેના વિષય ગણાવ્યા.

સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બે નિગોદ અને પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય જીવ એ દરેકને એક જ સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે, આ જીવ સ્થાવર કોટીના છે. અને તેને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) કાયબળ, (૩) શ્વાસોશ્વાસ અને (૪) આયુષ્ય એ ચાર પ્રાણ હોય છે. બેઇન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય એ બેઇન્દ્રિય હોય છે. આ અને તે પછીના દરેક જીવ ત્રસ કોટીના છે. બેઇન્દ્રિય જીવને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) કાયબળ, (૪) વાગ્બળ, (૫) શ્વાસોશ્વાસ અને (૬) આયુષ્ય એ છ પ્રાણ હોય છે. ત્રણઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ધ્રાણેન્દ્રિય, એ ત્રણઇન્દ્રિય હોય છે. અને તેને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય, (૪) કાયબળ, (૫) વાગ્બળ, (૬) શ્વાસોશ્વાસ અને (૭) આયુષ્ય એ સાત પ્રાણ હોય છે. ચારઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ધ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિય હોય છે અને તેને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય, (૫) કાયબળ, (૬) વાગ્બળ, (૭) શ્વાસોશ્વાસ અને (૮) આયુષ્ય એ પ્રાણ હોય છે. પંચેન્દ્રિ જીવ બે પ્રકારના છે: (૧) સંમૂર્છિમ-અસંજી (મન વગરના) અને (૨) ગર્ભજ-સંજી-મનવાળા. અસંજી અને સંજી જીવને પાંચે ઇન્દ્રિય

હોય છે; અસંજી જીવને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય, (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય, (૬) કાયબળ, (૭) વાગ્બળ, (૮) શ્વાસોશ્વાસ અને (૯) આયુષ્ય એ નવ પ્રાણ હોય છે. સંજી જીવને મન સહિત દશ પ્રાણ હોય છે.

આ દશ પ્રાણમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનાં બળ (શરીર, વાયા અને મન) શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ ગણાય છે.

આયુષ્ય :

આયુષ્યનું કાર્ય જીવે બાંધેલ ગતિ અનુસાર જીવનબ્યવહાર નભાવવાનું છે. આયુષ્યનો આધાર તેને બાંધેલ આયુષ્ય કર્મનાં દળિયાં પર નિર્ભર છે. આયુષ્ય બે પ્રકારનાં છે: (૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરૂપક્રમ. આયુષ્ય બાંધતી વખતની જીવની પ્રવૃત્તિ અને અધ્યવસાય પર જીવના આયુષ્યના પ્રકારનો આધાર છે. અકસ્માતના કારણે કાળમર્યાદા હીન થઈ શકે તે સોપક્રમ-આયુષ્ય છે; અકસ્માત થવા છતાં કાળમર્યાદા હીન ન થઈ શકે તેવું નિરૂપક્રમ આયુષ્ય છે. તિથિ અને મનુષ્ય જીવને સોપક્રમ આયુષ્ય હોય છે; તેમાં અપવાદ છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિથિ અને યુગલિક મનુષ્યને અને બાકીના મનુષ્યમાંના ચરમશરીરી, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ દરેકને નિરૂપક્રમ આયુષ્ય હોય છે. દેવ અને નારક જીવને પણ નિરૂપક્રમ આયુષ્ય હોય છે.

ચારગતિ :

ગતિ આશ્રયી સંસારી જીવના ચાર પ્રકાર છે: (૧) નારક, (૨) તિથિ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. ચૌદરાજલોકવાળા

અધોલોકની સાત નરકભૂમિમાં નારક જીવ વસે છે. તિર્યંચ ગતિવાળા સૂક્ષ્મનિગોહ, બાહરનિગોહ અને પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય જીવ ચૌદરાજલોકમાં સિદ્ધશિલા સિવાયના (૧) સર્વ ભાગમાંના કોઈ પણ સ્થળે વસી શકે છે. તિર્યંચ ગતિવાળા બાહર નિગોહ, પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય (એકેન્દ્રિય, ત્રણેકેન્દ્રિય અને ચારેકેન્દ્રિય), અસંજી પંચેન્દ્રિય અને સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવ એ દરેક ચૌદરાજલોકની મધ્યમાંના મધ્યલોકમાં આવેલ અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રમાં વસે છે. સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય ચૌદરાજલોકની મધ્યમાં આવેલ મધ્યલોકની પણ મધ્યમાં આવેલ અદીદ્વીપ અને એ સમુદ્રમાં વસી શકે છે; બીજે કયાંય નહિ. ભુવનપતિ દેવ અધોલોકમાં, વ્યંતર, વાણ્વ્યંતર દેવો તિરછાલોકમાં, જ્યોતિષ્કદેવ મધ્યલોકમાં અને વૈમાનિકદેવ ઉર્ધ્વલોકમાં વસે છે. ચૌદરાજલોકનો આકાર કેડે હાથ ઢઈ ત્રાંસા પગ રાખી ઉભેલ પુરૂષ જેવો છે. અધોલોકનો આકાર ઉંઘા પાડેલ કોડિયા જેવો અર્થાત્ ઉપરથી સાંકડો અને નીચેથી વિસ્તરતો છે; ઉર્ધ્વલોક છતાં કોડિયા પર ઉંઘા પાડેલ કોડિયા જેવો અર્થાત્ નીચે સાંકડો ઉપર વિસ્તાર પામતો જતો મધ્યમાં પૂરતો વિસ્તાર પામેલ અને તેની ઉપર સાંકડો થતો જતો છે.

કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિ :

મધ્યલોકમાં બે પ્રકારની ભૂમિ છે. (૧) કર્મભૂમિ અને (૨) અકર્મભૂમિ, મધ્યલોકમાંના મધ્યમાંના અદીદ્વીપ અને એ સમુદ્ર એ મનુષ્યનીવાસભૂમિ છે. તેનાં નામ (૧) જંબુદ્વીપ, (૨) લવણસમુદ્ર, (૩) ઘાતકીખંડ, (૪) કાળોદધિસમુદ્ર અને

(૫) પુષ્કરવર અર્ધદ્વીપ એ પ્રમાણે છે. બાકી રહેલા પુષ્કરવર અર્ધદ્વીપની સરુવાતમાં માનુષોત્તરપર્વત છે, જે મનુષ્ય લોકને ઘેરીને ઉભો છે. આ દરેક દ્વીપમાં સર્વક્ષેત્ર સમાન નથી, કેટલીક કર્મભૂમિ છે અને કેટલીક અકર્મભૂમિ છે. અઢી દ્વીપમાંના પાંચ ભરત, દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ સિવાયના પાંચ મહાવિદેહ અને પાંચ ઐરવત એ પંદર ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ છે, બાકીના ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં અસિ, મસિ અને કૃષિ એ ત્રણ કળાદ્વારા મનુષ્ય શ્રમજીવી બને છે, ત્યાં રાજા પ્રજા એમ વ્યવહાર વર્તે છે અને તે ઉપરાંત ત્યાં તીર્થંકર ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ચતુર્વિધસંઘ અને પ્રવચન એ બે રૂપે ધર્મની સ્થાપના કરે છે, જેની સહાયથી જીવો ધર્મ અને કર્મના ભેદ સમજી, વિચારી, ઈચ્છાપૂર્વક મોક્ષઅર્થે પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. આથી વિપરીત અકર્મભૂમિ છે, ત્યાં મનુષ્ય કુદરત પર આધાર રાખે છે, ત્યાં યુગલિક જીવ વસે છે. તે સર્વે સમાન કક્ષાના ગણાય છે અને તીર્થંકરો ત્યાં ઉત્પન્ન થતા ન હોય ત્યાંના જીવોને ધર્મકર્મના ભેદ જાણવાનો પ્રસંગ મળતો નથી. અકર્મભૂમિમાં ક્ષેત્ર પરત્વે આયુષ્ય, શરીર, આહાર આદિના ભેદ વર્તે છે.

લેશ્યા :

જીવના પરિણામ, વિચારધારા, તર્કપરંપરા, અધ્યવસાય, વિચારસરણી એજ લેશ્યા છે. લેશ્યામાં પશુ તરતમતા હોય છે, તે દર્શાવવા તેના છ પ્રકાર ગણાવાય છે. (૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) કાપોત, (૪) તેજઃ (૫) પદ્મ અને (૬) શુક્લ. જીવના અધમતમ પરિણામ કૃષ્ણલેશ્યા, અધમતર વિચારધારા નીલલેશ્યા, અધમ તર્ક પરંપરા કાપોત લેશ્યા, શુદ્ધ અધ્યવસાય તેજોલેશ્યા,

શુદ્ધતર વિચાર સરણી પદ્મલેશ્યા અને શુદ્ધતમ પરિણામધારા શુકલ લેશ્યા ગણાય છે. પહેલી ત્રણ લેશ્યા અશુભ અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યા શુભ ગણાય છે. સંસારી દરેક જીવને છ લેશ્યા હોય છે. તેમાં કેટલીક પ્રધાન અને કેટલીક ગૌણ હોય છે. નારક અને તિર્યંચ જીવને પ્રધાન તથા અશુભ, જ્યારે મનુષ્યને શુભ અશુભ લેશ્યા આત્મ વિકાસ અનુસાર હોય છે, અને દેવ જીવને પ્રધાનતથા શુભ લેશ્યા હોય છે, બાકીના એ દરેકને ગૌણ હોય છે.

પર્યાપ્તિ, પ્રાણ, આયુષ્ય, ગતિ, કર્મ અને અકર્મભૂમિ તેમજ લેશ્યા આદિ શબ્દ પર ઉડતો વિચાર કયા પછી આપણે આપણા મુખ્ય વિષય જીવના ઉત્ક્રાન્તિ ક્રમ પર આવી જઈએ.

જીવનું અનાદિ મૂળસ્થાન :

સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બન્ને પ્રકારના નિગોદજીવ સ્થાવર કોટિના એકેન્દ્રિય તિર્યંચગતિના જીવ છે; તે બન્ને પ્રકારના જીવોને અનંત જીવોને એક સાધારણ એવું સામાન્ય શરીર હોય છે. સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બન્ને પ્રકારના નિગોદજીવ તેમજ પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિયજીવ એ દરેકને ચાર પ્રયાપ્તિ અને ચાર પ્રાણ હોય છે.

સૂક્ષ્મ નિગોદ :

જીવનું અનાદિ મૂળસ્થાન અવ્યવહાર રાશિના સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવ છે; અવ્યવહાર રાશિના સૂક્ષ્મ નિગોદમાં માત્ર સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવ ગણાય છે. આ જીવોને અનંત જીવ વચ્ચે માત્ર એક સાધારણ (સામાન્ય) શરીર હોવા છતાં

તે ઇન્દ્રિયગોચર નથી; આમ છતાં આ શરીર એટલું સૂક્ષ્મા-
તિસૂક્ષ્મ છે કે તે કોઈપણ હથીયારથી છેદી-ભેદી શકાતું નથી,
તેમજ તેને અગ્નિથી બાળી શકાતું નથી. અનંત જીવોના એક
દેહ એવા સૂક્ષ્મ નિગોદના અસંખ્ય ગોળા ચોદરાજલોકમાં સર્વ
સ્થાને રહેલા છે. આવા જીવનું આયુષ્ય ૨૫૬ આવલીનું હોય
છે; આપણા એક શ્વાસોર્ધ્વાસમાં ૪૪૪૬૧૧ આવલી થાય છે તે
દરમિયાન આ જીવ લગભગ ૧૭૧૧ વખત જન્મ અને મરણ
કરતો હોવાથી ૧૭૧૧ ભવ લગભગ કરે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના
જીવને એક સાધારણ શરીર હોવાથી તે શરીર, ચાર પચોત્તિ
અને ચાર પ્રાણુદ્વારા એ અનંત જીવ એકી સાથે એક સમયે
આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા
અનુભવતાં જીવન-સંવર્ધન (જીવન લોગવતા જવું અને તે
વધારેતા જવું) કર્યા કરે છે. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટથી અનંત ઉત્સ-
ર્પિણી અવસર્પિણી કાળ વ્યવહાર કરતાં કર્મવિપાક અનુભવતાં,
નવાં કર્મબંધન કરતાં જીવની પોતાની ઇચ્છા, સંકલ્પ કે
પ્રયાસ કર્યા વિના નદીપાણીન્યાયે આકસ્મિક સમભાવની
માત્રા પ્રકટ થતાં તેને અકામ નિર્જરા થાય છે. આમ અકામ-
નિર્જરા થતાં જીવ તેના સૂક્ષ્મ નિગોદની અવ્યવહારરાશિ
કોટિમાંથી વ્યવહારરાશિની કોટિમાં આવે છે. સમગ્ર વિશ્વમાંનો
કોઈ જીવ સિદ્ધ થતાં સૂક્ષ્મ નિગોદમાંનો અવ્યવહાર રાશિનો
જીવ વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે.

જીવ વ્યવહાર રાશિમાં આવતાં કોઈ કોઈ જીવો સૂક્ષ્મ
પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અપકાય, સૂક્ષ્મ વાઉકાય, સૂક્ષ્મ તેઉકાય અને
સૂક્ષ્મ નિગોદમાં પણ વારંવાર જન્મ-મરણ કરે છે અને ત્યાંથી
અકામ નિર્જરા કરતાં કરતાં બાહર નિગોદમાં આવે છે.

બાહર નિગોદ :

બાહર નિગોદના જીવને અનંત જીવોને એક સાધારણ (સામાન્ય) શરીર હોય છે. આ શરીર ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોય છે: આ જીવનું આયુષ્ય સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ કરતાં કાંઈક અધિક હોય છે; અને સામાન્યતઃ તે અંતઃસુદૂર્ત ગણાય છે.

આ જીવો પણ પોતાના સાધારણ શરીર, ચાર પ્રાણ અને ચાર પર્યાપ્તિદ્વારા આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા એકી સાથે એકી સમયે અનુભવતાં, નવાં કર્મ બાંધતાં, ઇચ્છા, સંકલ્પ કે પ્રયત્ન પણ વિના આકર્ષિત સમભાવની માત્રા પ્રકટાવતાં અકામનિર્જરા થતાં ઉત્કર્ષથી અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થતાં પોતાની તે જાતિ તજી પ્રત્યેક શરીર એકેન્દ્રિય જાતિમાં આવે છે.

પ્રત્યેક શરીરી :

પ્રત્યેક શરીરી જીવ છ પ્રકારના છે: (૧) એકેન્દ્રિય (પાંચ સ્થાવર) (૨) બેઇન્દ્રિય, (૩) ત્રણઇન્દ્રિય, (૪) ચારઇન્દ્રિય (૫) અસંજી પંચેન્દ્રિય અને (૬) સંજી પંચેન્દ્રિય. અસંજી પંચેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે: (૧) તિર્યંચ અને (૨) મનુષ્ય. સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બે નિગોદ, પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રણઇન્દ્રિય, ચારઇન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અસંજી અને સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ એ દરેક તિર્યંચ ગતિના જીવ છે. બેઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિય જીવો એ બધા વિકલેન્દ્રિય એ સામુદાયિક નામે પણ ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય :

પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય જાતિ પ્રાપ્ત કરતાં પ્રત્યેક જીવને એક જીહ્વું સ્વતંત્ર શરીર હોય છે; આ કારણે આ જીવ તે શરીર, ચાર પ્રાણ અને ચાર પર્યાપ્તિદ્વારા આહાર, નિદ્રા ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર જીહ્વી જીહ્વી જીહ્વા જીહ્વા સમયે અનુભવતાં જીવન સંવર્ધન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ આ રીતે વ્યવહાર કરતાં નદીપાષાણન્યાયે કર્મવિપાક અનુભવતાં, નવાં કર્મ બાંધતાં, ઇચ્છા, સંકલ્પ કે પ્રયત્ન પણ વિના સમભાવની માત્રા પ્રકટાવતાં અકામનિર્જરા થતાં પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય જીવ પોતાની સ્થાવર કોટિ તથા ત્રસ કોટિની બેઠન્દ્રિય જાતિમાં આવે છે.

ત્રસજીવ :

સ્થાવર કોટિના જીવ પોતાને પડતો ત્રસ દૂર કરવા હલન-ચલન શક્તિ ધરાવતા નથી. ન્યારે ત્રસ જીવો સ્વર્ધ્વજા અનુસાર તે પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે. ત્રસ જીવના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) બેઠન્દ્રિય, (૨) ત્રણ્ડન્દ્રિય, (૩) ચાર્ડન્દ્રિય, (૪) અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને (૫) સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય. સૂક્ષ્મ અને બાહર એ બે નિર્ગોહ, પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય, વિકલ્પેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય એ દરેક જીવ અશુચિ સ્થાનોમાં સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને એ દરેક દ્રવ્યમન વિનાના હોઈ મૂઢ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવને દ્રવ્યમન હોય છે, જેનાથી તે વિચાર કરી શકે છે.

વિકલેન્દ્રિય ત્રસ જીવ :

સ્થાવર કોટિ તજી ત્રસ કોટિમાં આવતાં જીવ બેઘન્દ્રિય જાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના શરીર, હલન ચલન શક્તિ, છ પ્રાણ અને પાંચ પર્યાપ્તિદ્વારા આ જીવ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા જીહ્વાજીહ્વા જીહ્વાજીહ્વા સમયે સ્વતંત્ર અનુભવતાં જીવન સંવર્ધન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કાળસુધી આ રીતે વ્યવહાર કરતાં નદીપાષાણન્યાયે અકામનિર્જરા થતાં જીવ પોતાની બેઘન્દ્રિય જાતિ તજી ત્રણ ઇન્દ્રિય જાતિમાં આવે છે.

ત્રણ ઇન્દ્રિય જાતિમાં જીવને સાત પ્રાણ, પાંચ પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિ હોય છે. તે દરેક દ્વારા જીવ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર, જીહ્વાજીહ્વા રીતે અને જીહ્વાજીહ્વા સમયે અનુભવતાં જીવન સંવર્ધન કરે છે. આમ સંખ્યાતકાળ સુધી કરતાં કરતાં નદીપાષાણન્યાયે અકામનિર્જરા થતાં જીવ પોતાની ત્રણઇન્દ્રિય જાતિ તજી ચાર ઇન્દ્રિય જાતિમાં આવે છે.

ચાર ઇન્દ્રિય જાતિમાં જીવને આઠ પ્રાણ, પાંચ પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિ હોય છે. પોતાના શરીર, પ્રાણ, પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિદ્વારા આ જીવ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર જીહ્વાજીહ્વા જીહ્વાજીહ્વા સમયે અનુભવતાં જીવન સંવર્ધન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કાળસુધી આ રીતે વ્યવહાર કરતાં નદીપાષાણન્યાયે અકામનિર્જરા થતાં જીવ પોતાની ચાર ઇન્દ્રિય જાતિ તજી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જાતિમાં આવે છે.

અસંજી અને સંજી તિથ્યંચ પંચેન્દ્રિય :

અસંજી અને સંજી એ દરેક પ્રકારના તિથ્યંચ જીવના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) જલચર-પાણીમાં વસનાર, (૨) ખેચર-આકાશમાં વિહરનાર અને (૩) સ્થલચર-જમીન પર વસનાર. અસંજી અને સંજી એ દરેક તિથ્યંચ સ્થલચર જીવના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ચતુષ્પદ-ચાર પગવાળા જીવ, (૨) બૂજ પરિસર્પ-ચાલવામાં પગ ઉપરાંત હાથનો પણ ઉપયોગ કરતા જીવ અને (૩) ઉરપરિસર્પ-પેટની સહાયથી ચાલતા જીવ.

અસંજી પંચેન્દ્રિય તિથ્યંચ અને મનુષ્ય :

અસંજી પંચેન્દ્રિય જાતિમાં જીવને નવ પ્રાણ પાંચ પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિ હોય છે. પોતાના શરીર, પ્રાણ, પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિ દ્વારા આ જીવ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર જીદીજીદી જીદાજીદા સમયે અનુભવતાં જીવનસંવર્ધન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાળ આ રીતે વ્યવહાર કરતાં નદીપાષાણન્યાયે અકામ નિર્જરા થતાં જીવ પોતાનું અસંજીત્વ ત્યજી સંજી તિથ્યંચ જાતિમાં આવે છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય ત્રસ જીવ :

સંજી પંચેન્દ્રિય ત્રસ જીવને તેની ગતિ અનુસાર જન્મ હોય છે; સંજી પંચેન્દ્રિય જીવના ચાર પ્રકાર છે: (૧) નારક, (૨) તિથ્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. દેવ અને નારક એ દરેકને ઉપપાત જન્મ હોય છે; દેવ દેવશબ્દમાં સુખપૂર્વક સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે; નારક જીવ કુંભીમાં દુઃખપૂર્વક

સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે. સંજી તિર્થંચ અને મનુષ્યને ગર્ભ-જન્મ હોય છે. ગર્ભજન્મના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) અંડજ (૨) પોતજ અને (૩) જરાયુજ. કેટલાક તિર્થંચ ઇંડાંદારા જન્મ લે છે. કેટલાક તિર્થંચ માતાની યોનિદ્વારા સ્વચ્છ રીતે (પોતજ) જન્મ લે છે; બાકીના તિર્થંચ અને મનુષ્ય માતાની યોનિદ્વારા લોહીની જાળીમાં વિંટળાએલ એ રીતે જન્મ લે છે; લોહીની આ જાળી (ઝોર) અથવા જરાયુ કહેવાય છે. જન્મતી વખતે આ જીવો જાળીમાં લપેટાએલ હોય છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્ય એ દરેક જીવને દશ પ્રાણ અને છ પર્યાપ્તિ હોય છે. દ્રવ્ય મન હોયું એ સંજી જીવની વિશેષતા છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ ત્રસ જીવ:

સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ જીવને મન તો હોય છે; છતાં તેને તેનો ઉપયોગ મર્યાદિત હોય છે. આ જીવ માત્ર સ્મરણ અને વિચાર પૂરતો મનનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તેથી આગળ નહિ. તિર્થંચ જીવ પ્રાયઃ પરાશ્રિત હોય છે. જ્યારે કેટલાક દરમાં, ગુફામાં, જંગલમાં આદિ સ્થાને સ્વચ્છંદે વિચરતા હોય છે. આ જીવને મનનો મર્યાદિત ઉપયોગ હોવાનું કારણ તેની કર્મોધીન અવસ્થા-જડતા છે. આમ છતાં તેમાં અપવાદ હોઈ શકે છે; કોઈ કોઈ જીવને અકામનિર્જરા થતાં સંયોગ અને સામગ્રીનો યોગ સાંપડી જતાં તે જીવ સાર અસાર આદિ વિચારતો થઈ વ્રત આદિ સ્વીકારી સકામ નિર્જરા પણ કરી શકે છે. ઉદા૦ સંબલ-કંબલનું દષ્ટાન્ત.

આ જીવ પોતાના શરીર, હલન-ચલન શક્તિ, દશ પ્રાણ અને છ પર્યાપ્તિદ્વારા આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર જીદી જીદી જીદા જીદા સમયે અનુભવતાં જીવનસંવર્ધન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટથી સાત આઠ ભવ આ રીતે વ્યવહાર કરતાં જીવ તિર્થંચ ગતિ તજી મનુષ્ય ગતિમાં આવે છે.

સમગ્ર તિર્થંચ અને મનુષ્ય એ દરેક જાતિમાંથી જીવ નારક, તિર્થંચ (બાહર નિગોદથી માંડીને સંજ્ઞા પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ સુધીમાં) મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિમાંની ગમે તે એક ગતિમાં જઈ શકે છે.

ઉત્કાન્તિ-ક્રમની મર્યાદા

ઉપરોક્ત જીવનો ઉત્કાન્તિક્રમ સર્વ જીવને સામાન્યતઃ લાગુ પડે છે; તેમાં અપવાદ હોઈ શકે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી જીવ સીધો પ્રત્યેક શરીરી કોઈપણ જાતિમાં અપવાદ તરીકે જઈ શકે છે. આવા અપવાદનો એક દાખલો માફેદેવા માતાનો છે. પ્રત્યેક શરીરી-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તરીકે કેળના ભવમાં બોરડીના કાંટાથી થતા નિરંતર ડુઃખને (ઉપસર્ગને) આકર્ષિતક સમભાવે જીવન પર્યંત સહન કરવાના કારણે કરેલ અકામનિર્જરાના પ્રતાપે તે ત્યાંથી સીધા પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય તરીકે ભ૦ ઋષભ-દેવના માતા તરીકે નાભિરાજની સાથે યુગલિકરૂપે જન્મ લઈ શક્યાં. તેમના માટે આટલું જ બસ નથી, તેમની ત્રિપ અકામનિર્જરાના પ્રતાપે સ્વદય મનોમંથનના પ્રતાપે કેવલજ્ઞાન અને સિદ્ધિપદ પણ વર્ષા. આ દષ્ટાન્ત તો અપવાદ છે; અને

અપવાદ કાંઈ સામાન્ય નિયમ પણ બનતા નથી. તેમના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ અકામ નિર્જરાનો ફાળો મુખ્ય છે તે સાચું છે; પરંતુ આના આધારે સંજી મનુષ્ય અકામનિર્જરાને જ કલ્યાણકારી માની માત્ર તેનો જ આશ્રય લઈ બેસે તો તેનું હિત મોટા ખતરામાં આવી પડે તેમ છે.

આપણે અહિંસુધી તિર્થંચગતિના જીવનો વિચાર કર્યો. તે પરથી એટલું તો જરૂર તારવી શકીએ કે તે દરેક પ્રકારના જીવને અકામનિર્જરા તેમના ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં સહાયક છે; તેમાં તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય જીવની બાબતમાં એમ કહી શકાય કે કોઈ કોઈ તિર્થંચ જીવને સકામ નિર્જરા અર્થાત્ પચ્ચખખાણુ આદિ હોઈ શકે છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય નારક :

નારક ગતિમાં જીવને મન હોય છે, પરંતુ પૂર્વોપાર્જિત કર્મના કારણે જીવ ત્યાં પરવશ હોઈ અશુભ કર્મના વિપાક અનુભવતાં અધ્યવસાયોની તીવ્રતાના કારણે કર્મની નિર્જરા કરતાં કરતાં નવાં શુભ અશુભ કર્મની પરંપરા ઉભી કરતોજ રહે છે. નારક ગતિમાં કોઈકોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ હોય છે. અને કોઈકોઈ જીવ ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમાંના કોઈકોઈ જીવ કોઈકોઈ સમયે કર્મના વિપાક અનુભવતાં ઈચ્છાપૂર્વક સમભાવ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. તેવા પ્રસંગમાં તે જીવને ઓછી સ્થિતિનાં અને જઘન્ય રસવાળાં કર્મ બંધાય છે. નારક જીવોને મુખ્યતઃ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે, બાકીની તેજઃ પદ્મ અને શુકલ

લેશ્યા ગૌણ હોય છે. અશુભ લેશ્યાના ઉદયના કારણે ઉદ્ભવતા અધ્યવસાયના કારણે પ્રાયઃ નારક ગતિના જીવ જે કર્મબંધ કરે છે તેના રસ તીવ્ર તેમજ ગાઢ અને સ્થિતિ લાંબી હોય છે, તેના વિપાક તદ્દનુસાર તેને ભાવિમાં અનુભવવાના રહે છે. નારક જીવ મરીને ફરી તરતજ નારક કે દેવ થતો નથી, નારક જીવ મરીને તિર્થંચ અથવા મનુષ્ય એ જે ગતિમાંની ગમે તે એક ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ

અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ જીવને પ્રાયઃ અકામનિર્જરા હોય છે તે વિષે આગળ ચર્ચા કરી છે, કોઈ-કોઈ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ જીવને અકામનિર્જરાના પ્રભાવે સંયોગ અને સામગ્રી સાંપડે તો તેને સકામનિર્જરા અર્થાત્ મત નિયમ આદિ હોવાનો અવકાશ રહે છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય જીવની કેટલીક ખાસ વિશેષતા છે તે કારણે તેની સ્પષ્ટ વિચારણા કરવાની રહે છે તે પછી વિચારીશું.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય દેવ

દેવગતિમાં પણ જીવને મન હોય છે; પરંતુ પૂર્વોપાજિત શુભ કર્મના વિપાક અંગે ભોગવિદ્વાસની અનેકવિધ અગણિત સામગ્રી મળતાં જીવ વિષયોમાં આસક્ત અને તટ્વીન બની જાય છે. દેવગતિમાં પણ કોઈ કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હોય છે. તેમજ કોઈ કોઈ સમ્યગ્દશન પણ પ્રાપ્ત કરે. આવા કોઈ

કોઈ જીવ ઇચ્છાપૂર્વક આસક્તિ તજી ઉત્સાહ અને રસ રહિત બની કર્મ વિપાક તરીકે લોગવિલાસ અનુભવે છે. આવા જીવોને કર્મબંધ ઓછી સ્થિતિ અને જઘન્ય રસવાળો હોય છે. દેવને પ્રાયઃ તેજઃ પદ્મ અને શુકલ લેશ્યા હોય છે. બાકીની કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યા ગૌણ હોય છે. નિયમતઃ દેવને વિરતિ-ભાવ હોતો નથી, તેથી તે વ્રત, નિયમ, પચ્ચખખાણુ સ્વીકારવા પ્રતિ નિરાદર રહે છે; અને તેમ છતાં તેમાંના કેટલાક ધર્મ પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખે છે. અને તક મળતાં ઉત્તર વૈક્રિય શરીરદ્વારા ધર્મ અને ધર્મીની સેવા કરવા પણ પહોંચી જાય છે. દેવ વિષય આસક્તિના કારણે રહેતા તીવ્ર અધ્યવસાયના પરિણામે ગાઢ રસ અને લાંબી સ્થિતિની કર્મ પરંપરા ઉભી કરતા રહે છે. દેવ મરીને તરત જ દેવ કે નારક થતા નથી તે મનુષ્ય અને તિર્થંચ એ બેમાંથી ગમે તે એક ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય જીવ :

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય જીવ કર્મ વશ તો છે, છતાં તે સ્વતંત્ર છે. તિર્થંચની માફક તે જડ નથી; તેથી મનદ્વારા તે હિત અહિત, સાર અસાર, કૃત્ય અકૃત્ય, વાસ્તવિક અવાસ્તવિક, હેય ઉપાદેય આદિ જાણી વિચારી શકે છે, તે અંગે ચિંતન મનન કરી નિષ્કંચ પણ કરી શકે છે. તે જો મોક્ષ અથવા સર્વ કર્મ ક્ષય કરવા ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરે તો બિવેકના કારણે તેને પોતાના વિકાસનો માર્ગ મળી પણ રહે છે અને તે મળતાં તદ્દનુસાર વર્તાવા ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરે તો તદ્દનુસાર જીવન ઘડી જીવી પણ શકે છે. આથી વિપરીત બાજુ તેનામાં એ

પણ છે કે સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય મન, બુદ્ધિ અને અપાર અને અનેકવિધ સામગ્રી, મળતાં તેને ઉન્માદ થવાનો પણ સંભવ રહે છે; બુદ્ધિ અને મનદ્વારા સાંસારિક વાસના અને તેની તૃપ્તિમાં જીવ લુબ્ધ બનતાં તે પોતાની સંસારપરંપરાને વધારી પણ શકે છે, આમ કરવાથી પોતાની અનંતકાળની અકામનિર્જરાએ પ્રાપ્ત કરેલ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન મેળવી જે પ્રગતિ તેને સાધવાની તક મળી હોય છે તે પર તે કાપ મૂકી દે છે અને પરિણામે તે ચારે ગતિના ચક્રમાં ફસાઈ જઈ શકે છે. આ કારણે શાસ્ત્રકારોએ ‘મનને બંધ તેમજ મોક્ષ એ બંનેનું કારણ’ કહ્યું છે તે યથાર્થ ઠરે છે.

અપાર સંસારમાં ઘણાં જીવો-મનુષ્યો પણ ધર્મ અને કર્મના ભેદ જાણી શકતા નથી, તેનાં બે કારણ છે: (૧) પૂર્વાર્જિત મૂઢતાના સંસ્કાર અને (૨) સંયોગનો અભાવ. સંયોગ મળતાં જીવ ધર્મ અને કર્મના ભેદ જાણવાની તક મેળવી શકે છે; પરંતુ મૂઢતાના સંસ્કારના કારણે જીવ તેની ઉપેક્ષા પણ કરે છે. કેટલાક જીવ ધર્મ અને કર્મના ભેદ જાણવા અને સમજવા છતાં તે અંગે વિચાર અને મનન પણ કરવા છતાં, તે અંગે સત્યાસત્યનું તોલન પણ કરી શકતા નથી; કેટલાક સત્યાસત્યનું તોલન કરી નિર્ણય કરી માર્ગ નક્કી કરવા છતાં તદનુસાર વર્તી પણ શકતા નથી. પૂર્વાર્જિત મૂઢતાના સંસ્કાર તેને તેમ ન કરવા દે તે તો સમજાય તેમ છે; પરંતુ કેટલાક આ રીતે માર્ગ નક્કી કર્યા પછી તેની પણ ઉપરવટ જઈ તેની વિરૂદ્ધ વર્તે છે અને તેમ કરતાં છતાં તે અંગે તેને જરા પણ ખેદ કે પશ્ચાતાપ પણ થતો નથી. આવા

જીવે. અનંતકાળની અકામ-નિર્જરાદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ પોતાના વિકાસ તેમજ મનુષ્ય જન્મને ધૂળધાણી કરી નાંખે છે અને નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિનો સંસાર વધારી મૂકે છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય પણ પોતાના શરીર, પ્રાણ, પર્યાપ્તિ અને હલનચલન શક્તિદ્વારા આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંપ્રધારણ સંજ્ઞા સ્વતંત્ર જુદી જુદી જુદા જુદા સમયે અનુભવતાં જીવનસંવર્ધન તો કરે જ છે, પરંતુ સંજ્ઞી જીવ તરીકે તેની જે વિશેષતા છે તે કારણે તેનું ખાસ કર્તાવ્ય છે પરસ્પર ઉપકારનું, આ ઉપકાર કર્તાવ્યમાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારના ધર્મનો સાર પણ આવી જાય છે. આમ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યને જીવનસંવર્ધન ઉપરાંત સમસ્ત જીવના કલ્યાણનું લક્ષ્ય હોવું ઘટે છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે મનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ રહે છે. આમ કરવાની ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરનાર જીવ તદ્દનુસાર જીવન-ધોરણ ઘડી મોહ, કષાય, વિષય આદિને જીતવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેમ કરતાં તે કોઈપણ જીવ કે જીવના વર્ગ પર સીધા કે આડકતરા યોજાણૂં બન્યા વિના પોતાનું જીવન સરલ અને સ્વાશ્રયી બનાવી પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સરલ અને શક્ય બનાવી શકે છે.

અસંજ્ઞી જીવને મન નથી અને સંજ્ઞી જીવને મન છે; તે બન્ને માત્ર જીવનસંવર્ધનને મુખ્ય માની વર્તે તો તે બે વચ્ચે કાંઈ તફાવત જ રહેતો નથી. અપાર સંસારમાં ઘણાય સંજ્ઞી જીવ જીવનસંવર્ધનને જ (સાંસારિક ભોગ ઉપભોગદ્વારા જીવન

વધાર્યા કરવું તે) પ્રાધાન્ય આપે છે, તે સર્વે આધ્યાત્મિક વિકાસની અપેક્ષાએ અસંજી જેવા ગણી શકાય. મનના કારણે સંજી જીવની વિશેષતા છે તે એજ કે પરસ્પર ઉપકાર-સમસ્ત જીવના કલ્યાણને તે જીવન ધ્યેય બનાવે; તો જ જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થયો તેમ ગણી શકાય.

સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યમાંના કેટલાક જીવો મન હોવા છતાં ધર્મ અને કર્મના ભેદ પામી પણ શકતા નથી; કેટલાકને તેની તક મળે છે તો પણ તેની ઉપેક્ષા કરતા રહે છે, જ્યારે કેટલાક થોડા તે બાણવાની ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરી શકે છે. આવા જે કોઈ હોય તેને તે માટે તક મેળવવાની રહે છે; તેને જો તેવી તક મળી રહે છે તો તે ધર્મ અને કર્મના ભેદને બાણી પણ લે છે. આમાંથી પણ કેટલાક થોડાજ સાર અસાર, હિત અહિત, કૃત્ય અકૃત્ય, વાસ્તવિક અવાસ્તવિક, હેય ઉપાદેય આદિ બાણી, વિચારી, ચિંતનમનન કરી, નિર્ણય કરી શકે છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યમાંના ઘણા તો જીવનસંવર્ધનનેજ મુખ્ય માની પોતાના સ્વાર્થમાંજ નિરંતર મશગુલ રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેજ સાચું અને સાધ્ય છે તેમ માનીને વર્તે છે. કેટલાક જીવો સાર, અસાર આદિ બાણે અને વિચારે છે, પરંતુ તે સર્વનો ઉપયોગ પણ માત્ર પોતાના સ્વાર્થ અર્થે જીવન સંવર્ધનમાંજ કરે છે. આવા જીવોને મોક્ષ અથવા સર્વ કર્મની નિર્જરાની જરા સરખી પણ ઇચ્છા થતી નથી. એટલે તેને મોક્ષ માટે શ્રદ્ધાજ હોતી નથી, આવા જીવો ગાઢ મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા છે. કેટલાક જીવો સાર અસાર બાણવા ઇચ્છે છે, પણ

તે માટે જરાપણુ પ્રયત્નશીલ બનતા નથી. કેટલાક જીવો સાર અસાર જાણવા સંકલ્પ કરી તે જાણીદેય છે, પરંતુ પૂર્વાર્જિત મોહના ગાઢ સંસ્કારના કારણે સમસ્ત જીવના કલ્યાણને ધ્યેય બનાવવા ઇચ્છતાં છતાં તદ્દનુસાર વર્તી શકતા નથી. કેટલાક જીવ પોતાના સ્વાર્થ પૂરતો, કેટલાક પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થ પૂરતો, કેટલાક પોતાની જ્ઞાતિના સ્વાર્થ પૂરતો, કેટલાક પોતાના ગામના સ્વાર્થ પૂરતો, કેટલાક પોતાના જીલ્લાના સ્વાર્થ પૂરતો, કેટલાક પોતાના પ્રાંતના સ્વાર્થ પૂરતો અને કેટલાક પોતાના દેશના સ્વાર્થ પૂરતો વિચાર કરે છે તેમજ સ્વાર્થત્યાગ પણ કરે છે. જો કે આ જીવો માત્ર જીવન સંવર્ધનનોજ મુખ્ય હેતુ માનનાર જીવ કરતાં કક્ષામાં ક્રમશઃ આગળ વધેલા છે, છતાં એ દરેકમાં માત્ર સ્વાર્થની માત્રા રહેલી હોઈ તે સ્વાર્થત્યાગનું પરિણામ જીવનશુદ્ધિ, આત્મવિકાસ, આત્મશાન્તિનો લાભ અને પરિણામે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ આવતું નથી.

સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યમાંના બહુજ અલ્પ કેટલાક સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણની ભાવનાને પોતાનું જીવનધ્યેય બનાવે છે. અને તદ્દનુસાર જીવનધોરણ ધડી વર્તી શકે છે, આવા જીવોને ખીજના હિત અર્થે ઘસાવાનું જ રહે છે. જીવ આ પ્રમાણે ઇચ્છા અને સંકલ્પ કરી જીવનમાં બૂકાવે છે ત્યારે તેને પોતાના પૂર્વના મોહના-મેળવવાના, લોગવવાના અને ઉપલોગ કરવાના સંસ્કાર તેના પર વારંવાર આક્રમણ કરે છે અને તેને (તૃષ્ણા, લાલસા, વાસના, વિષય આદિ) જીતવા સંતોષ અને સમભાવના આશ્રયે જવાનું જ રહે છે. આમ થતાં જીવ અને વાસનાના પરસ્પર સંઘર્ષમાં કોઈ વખત જીવ વાસના

પર તો કોઈ વખત વાસના જીવ પર વિજય મેળવી જાય છે; આમ છતાં જીવ જો આટલાથી નિરાશ બની ન અટકતાં પોતાના સંતોષ અને સમભાવના લાથા સાથે સતત સાવધાન રહી પ્રયત્ન ચાલુ રાખે છે તો તે વાસના આદિ પર વિજય પણ મેળવી શકે છે. આવા થોડા જીવોમાં કેટલાક તો થોડા પ્રયાસે જ થાકી જાય છે. કેટલાક કાંઈક વધુ પ્રયાસે થાકે છે અને માત્ર બહુજ અદ્ય જીવો એકધારે પ્રયાસ ચાલુ રાખી મોહ, કષાય, વિષય વાસના આદિ પર વિજય મેળવી તેને જીતી કૃત્યકૃત્ય બની જાય છે.

શાશ્વત અશાશ્વત સુખ :

સર્વ જીવ સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે; કોઈને દુઃખની ઇચ્છા નથી. સુખ બે પ્રકારનાં છે: (૧) શાશ્વત અને (૨) અશાશ્વત. શાશ્વત સુખ સંતોષ; સમભાવ અને ત્યાગમાં શ્રદ્ધા રાખનારને હોઈ શકે છે. પ્રાયઃ જીવ તૃષ્ણા, વાસના, લાલચ, વિષયેચ્છા અને તેની તૃપ્તિમાં સુખ માને છે; પરંતુ તે અશાશ્વત સુખ છે; તેનું કારણ એ છે કે એક વિષયેચ્છાને તૃપ્ત કરતાં સુધીમાં તો ખીજી અનેક વિષયેચ્છા જીવમાં પ્રકટ થઈ ચૂકે છે, આમ લાલસાનો અંત જ નથી. લાલસા, તૃષ્ણા, વાસના, વિષયેચ્છા આદિમાં જ સંસારની જડ રહેલી છે; તેના કારણે જીવને કષાય, લેશ્યા આદિ ઉદ્ભવે છે અને પરિણામે જીવને કર્મપરંપરા ઉભી થતાં સંસારવૃદ્ધિ રદ્યા કરે છે. લાલસા આદિને જીતવાનું સાધન સંતોષ અને સમભાવ છે. શાશ્વત અશાશ્વત સુખમાં ભેદ ન સમજનાર જીવને મન બંધનું કારણ બને છે; બ્યારે તે સમજ

શાશ્વત સુખ અર્થે સંતોષ અને સમભાવ રાખી ત્યાગમાં શ્રદ્ધા કરનાર જીવને મન મોક્ષનું કારણ બને છે.

ઉપરોક્ત વિવરણ પરથી સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ પાછળ અનંતકાળની અકામનિર્જરા રહેલી છે; તેટલા પરિશ્રમ પછી મળેલ મનુષ્યજન્મ, ઇન્દ્રિય પદ્ધતા, ધર્મપ્રાપ્તિ, અન્ય સામગ્રી આદિનો ઉપયોગ ત્યાગમાં શ્રદ્ધા કરી ઇન્દ્રિયના વિષય પર વિજય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મનુષ્ય જન્મની સફલતા રહેલી છે. ઇન્દ્રિયના વિષયો પર વિજય મેળવવામાં શ્રમ તો પડવાનો જ છે; પૂર્વાર્જિત મેળવવાના, ભોગવવાના અને ઉપભોગ કરવાના સંસ્કાર તે સામે બંડ પણ ઉઠાવવાના, તે સાથે જીવને પોતાની ઇચ્છા અને સંકલ્પપૂર્વક સંતોષ, સમભાવ અને ત્યાગમાં શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્ન કરતા રહેવાનું છે. આ ગુણો કેળવવા માટે જ વ્રત, નિયમ, પચ્ચખખાણ સંયમ, તપ અને ધ્યાન આદિ જરૂરનાં બને છે. આમ જીવની ઇચ્છા અને સંકલ્પ એ સકામનિર્જરાનું મૂળ છે, જ્યારે સંતોષ, સમભાવ, વ્રત આદિ તેનાં સાધન છે. આ રીતે આપણે અકામનિર્જરા પરથી સકામનિર્જરા પર આવી પહોંચીએ છીએ. જીવ જેમ જેમ સકામનિર્જરાની માત્રા વધારતો રહેશે અને મોહ, કષાય, ઇન્દ્રિય, વિષય આદિ પર વિજય મેળવવાના પ્રયત્ન તીવ્ર બનાવતો રહેશે અને હસતામેંચે મેળવવા, ભોગવવા અને ઉપભોગ કરવાના પૂર્વાર્જિત સંસ્કારનો સામનો કરતો જશે તેમ તેમ તેની સંતોષ, સમભાવ, અને ત્યાગની માત્રા વિકસતી જશે અને માત્ર ટૂંકા ગાળામાંજ તે પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી સિદ્ધિ ગતિને પણ પ્રાપ્ત કરશે.

સકામનિર્જરાની ઝડપ :

સર્વ અસંજી જીવોને અકામનિર્જરા હોય છે, સંજી જીવને અકામ અને સકામ એ બન્ને પ્રકારની નિર્જરા હોય છે. જીવની ઇચ્છા અને સંકલ્પ પર સકામનિર્જરા નિર્ભર છે, પ્રયત્નમાં જીવને પોતાના સંતોષ, સમભાવ અને ત્યાગ ટકાવવા વ્રત, નિયમ, પચ્ચજ્જાણુ, સંયમ, તપ, ધ્યાન આદિ સાધન છે. આ સર્વનો ઉપયોગ જીવે વિવેક સહિત અને સતત જાગૃતિ રાખી કરવાનો રહે છે. ક્રમશઃ ડગલાં ભરતાં સકામનિર્જરાની ઝડપ અર્થાત તેનો વેગ ખૂબખૂબ વધી જાય છે, તે સત્ય નીચેનાં તેનાં ક્રમિક ડગલાં પ્રતિ નજર નાંખતાં સમજી શકાશે.

મિથ્યાત્વ:

સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એ બે નિગોદ, પ્રત્યેક શરીરી એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય એ દરેક જીવને તેની મૂઢતા-ધર્મ અને કર્મના ભેદની અજ્ઞાનતાના કારણે અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે. સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પણ પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં અનાલોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે. એક વાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી તે વખતે મિથ્યાત્વ પામનાર સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને અભિગૃહિત, અનભિગૃહિત, સાંશયિક અને અનાલોગિક એ ચાર મિથ્યાત્વમાંનું ગમે તે એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ હોઈ શકે છે. અભવ્ય જીવને આભિ- નિવેશિકમિથ્યાત્વ કાયમનું હોઈ અનંત સંસારી છે.

સમ્યગ્દર્શન :

(૧) ભવ્ય જીવમાંના ચારે ગતિના જીવ સમ્યક્ત્વ પામી

શકે છે; નારક, તિર્થંચ અને દેવ એ દરેક ગતિમાં જીવને ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે પ્રકારનાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પરંતુ એકી સમયે ગમે તે એક હોઈ શકે છે. મનુષ્ય ગતિમાં ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; પરંતુ એકી સમયે ગમે તે એક પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન તેને હોઈ શકે છે. અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયમોહનીય અને તે ઉપરાંત દર્શન-મોહનીય એ દરેકનો ઉપશમ થતાં જીવ પ્રથમવાર ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન પામે છે. ચાર કષાય મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષયોપશમ થતાં જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે; ચાર કષાય મોહનીય અને (મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ) દર્શન મોહનીય એ દરેકનો ક્ષય થતાં જીવ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે.

ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન સાદિસાંત હોઈ તેની સ્થિતિ અંતઃમુહૂર્તની છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન પણ સાદિ સાન્ત હોઈ તેની જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમ સાધિક છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન સાદિ અનંત છે; ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે જીવમાંથી લોપ પામતું નથી. અનંત સંસારમાં એક જ જીવ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન પાંચ વખત, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન અસંખ્યાત વખત અને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન એક જ વખત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અલબ્ધ જીવ અનંત સંસારી છે; અલબ્ધ જીવને સમ્યગ્દર્શનની લાયકાત જ હોતી નથી, તેને કાયમ મિથ્યાત્વ હોય છે.

સમ્યક્દર્શન પામતાં જીવ ચોથા ગુણસ્થાને આવે છે, પહેલા ચાર ગુણસ્થાને ચારે ગતિના જીવ હોય છે. જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી તે વખતે મિથ્યાત્વમાં જતાં મિથ્યાત્વી ગણાય છે. ચોથા ગુણસ્થાને જીવને સમ્યક્દર્શન હોઈ તેની દૃષ્ટિ-વિચાર સરણિની ભૂમિકા શુદ્ધ બને છે, પરંતુ પૂર્વસંચિત મોહના ગાઢ સંસ્કારના કારણે તેને સમ્યક્ ચારિત્ર હોતું નથી. તેથી આ ગુણસ્થાને જીવ ‘અવિરત’ ગણાય છે. સમ્યક્દર્શન પ્રકટ થતાં જીવ આપ્તજન સૂચિત તત્ત્વ તેમજ માર્ગને હિતકારી ગણે છે, પરંતુ મોહના પૂર્વ સંસ્કારના કારણે તે તદ્દનુસાર વર્તવાની હિંમત કરી શકતો નથી. તે પુદ્ગલને અજીવ અને આત્માને જીવ એમ એ બે જુદાં તત્ત્વ માને છે. એ દરેકના સ્વભાવ તેમજ ગુણધર્મ (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ) પણ જુદાં સ્વીકારે છે. જીવના ગુણ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર અને તે દરેકનું પરિણમન, જ્યારે પુદ્ગલના ગુણ લેગાયવું, વિખરાવું અને જડત્વ, તેમજ પુદ્ગલનું પરિણમન એમાં તેને શ્રદ્ધા થાય છે. આ માન્યતા દઢ કરવા જ્ઞાન મેળવવા તે પ્રયત્નશીલ બને છે અને એ રીતે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન એકરૂપ બનતાં તદ્દનુસાર ચારિત્ર ધડવાની અને આચરવાની તેને હિંમત પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હામ આવતાં જીવને જીવનસંવર્ધન ઉપરાંત પરોપકાર-પરકલ્યાણ પણ જીવનું કર્તવ્ય છે, તેમાં પણ શ્રદ્ધા થતાં તે રીતે વર્તવાની હિંમત વધતાં તદ્દર્થે ઉદ્યમશીલ પણ બને છે. જીવને સમ્યક્દર્શન થતાં તે સકામ નિર્જરાની ભાવનાવાળો બને છે, અવિરત હોવા છતાં મન અને વચનદ્વારા તે તે સિદ્ધ કરી શકે છે.

એકજ વખત સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં જીવને તેનો અપરિમિત સંસાર પરિમિત બની જાય છે, અર્થાત્ જીવની અનંત સંસાર સ્થિતિ ઘટી ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પુણ્યલ પરાવર્ત સુધીની ભવસ્થિતિ રહે છે. કેટલાક જીવો તે ભવે, કેટલાક સાત આઠ ભવે અને કેટલાક વધારે ભવે મુક્તિ પામે છે.

(૨) પાંચમા દેશવિરત ગુણસ્થાને સંજી જીવ (તિર્થંચ અને મનુષ્ય) દેશ વિરત (અંશતઃ ત્યાગી) બને છે, સમ્યગ્દર્શન સહિત પાંચ આણુવત, ત્રણ ગુણુવત અને ચાર શિક્ષાવત એ બાર વ્રત, દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારના ધર્મ, મૈત્રી, પ્રમાદ, ક્રૂણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ અન્યવ્રત, નિયમ, પરચખખાણુ, સંયમ, તપ, ધ્યાન આદિમાંના એક, અનેક કે સર્વેનો આશ્રય લઈ અંશતઃ સકામનિર્જરા શરૂ કરે છે. આ રીતે સતત જાગૃતિપૂર્વક જીવન જીવતાં જીવને સંસાર માત્ર સાત, આઠ ભવ પૂરતો મર્યાદિત બની જાય છે.

(૩) છઠ્ઠા પ્રમતસંયત ગુણસ્થાને સંજી જીવ (મનુષ્ય) સર્વવિરત (સર્વતઃ ત્યાગી) બને છે, સમ્યગ્દર્શન સહિત પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રિભોજન વિરમણુ એ છ વ્રત સ્વીકારી તે સર્વતઃ સકામનિર્જરા શરૂ કરે છે. આ રીતે સતત જાગૃતિપૂર્વક જીવન જીવતાં જીવ અને પ્રમાદ વચ્ચે પરસ્પર વિજય અર્થે સતત સંગ્રામ મંડાય છે, આમાં કોઈવાર જીવ પ્રમાદ પર તો કોઈવાર પ્રમાદ જીવપર વિજય મેળવે છે. આ ગુણસ્થાને પ્રમાદનો જીવને સંભવ હોઈ આ ગુણસ્થાન ‘પ્રમત્ત’ ગણાય છે. કોઈ જીવ કે જીવના વર્ગ પર બોભરૂપ બન્યા વિના સતત

જાગૃતિપૂર્વક જીવન જીવતાં અને તદનુસાર જીવી બતાવતાં જીવનો સંસાર માત્ર અદ્વલવ પૂરતો મર્યાદિત બની જાય છે.

(૪) છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને અસંખ્યાતવાર પહોંચી અંતે અપ્રમત્ત બની સંજી જીવ (મનુષ્ય) અપૂર્વકરણ કરી મોહ, કષાય, ઇન્દ્રિયવિષય આદિ પર વિજય મેળવવાના વેગ અને પરિણામે સકામનિર્જરાનો વેગ પણ ખૂબ વધારી મૂકે છે. તેના પરિણામે માત્ર એકજ અંતઃમુદૂર્તમાં ક્ષપકશ્રેણિવાળો જીવ અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિબાહર, સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને પહોંચી મોહને જીતી લે છે અને બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને પણ અંતઃમુદૂર્તમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણને જીતતાં ચાર ધાતીકર્મનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. આમ જીવ વીતરાગ બનતાં તેનો સંસાર માત્ર તદ્વલવ પૂરતો મર્યાદિત બને છે. જીવને સકામનિર્જરાનો અહિં અંત આવે છે.

(૫) સંજી જીવ (મનુષ્ય) તેરમા ગુણસ્થાને ધ્યાનાંતરિકા અવસ્થામાં મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગ સહિત હોધ સયોગી (મન, વચન અને કાયા) ગણાય છે.

તેરમા સયોગી ગુણસ્થાનના અંતે (કેવલી સમુદ્ધાત સહિત) પ્રથમ બાહર યોગ નિરોધ કરી સૂક્ષ્મ યોગ નિરોધ જીવ કરે છે અને ત્યાંથી ચૌદમા અયોગી ગુણસ્થાનમાં યોગ વિનાનો બની ંમુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ ધ્યાનમાં શૈલેશીકરણઅવસ્થા અનુભવતો પાંચ હસ્વાક્ષર કાલ પ્રમાણ સમયમાં સર્વકર્મનો ક્ષય કરી મુક્તિને વરે છે.

સંસારી દરેક જીવને કર્મની નિર્જરા તો ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. દ્રવ્ય મન વિનાના અસંજી જીવને અકામનિર્જરા હોય છે; જેની પાછલ જીવને કર્મપરંપરાની ઝેડી તૈયાર થતી હોય છે, સંજી જીવને અકામ અને સકામ એ બંને પ્રકારની નિર્જરા હોય છે; આમાંની સકામ નિર્જરા શુભ હોઈ તેની પાછળ ટુંકી સ્થિતિ અને પાતળા રસવાળું કર્મબંધન હોય છે.

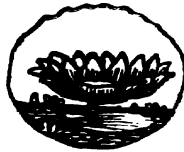
ચારે ગતિના લબ્ય સંજી જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ બનતાં તેની દષ્ટિ બદલાવાના કારણે તેને સકામનિર્જરા હોવાનો સંભવ રહે છે; આવો જીવ જેમ જેમ આગેફૂલ્ય કરતો રહે છે તેમ તેમ અકામનિર્જરા સાથે તેની સકામનિર્જરાની માત્રા વિકસતી રહે છે. આ રીતે દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત એ ત્રણ ગુણુસ્થાનોમાં અકામનિર્જરા ઘટવા માંડતાં તેની સકામનિર્જરા સમયોત્તર વધતી રહે છે. અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિબાહર, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને ક્ષીણમોહ એ દરેક ગુણુસ્થાને સકામનિર્જરાનો વેગ ઉત્તરોત્તર ખૂબખૂબ વધી જાય છે, કારણ કે એ દરેક ગુણુસ્થાને તેમજ તે સર્વ ગુણુસ્થાનોમાં જીવ માત્ર એકજ અંત-મુહૂર્તમાંજ પ્રગતિ કરી નાંખે છે. સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણુસ્થાને મોહ જીતી ત્યારબાદ અંતઃમુહૂર્તમાં ક્ષીણમોહ સ્થાને કેવલ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેતાં તે પછી જીવને અકામનિર્જરા અને સકામનિર્જરા એ બન્નેનો અવકાશ રહેતો નથી. ક્ષપકચ્રેષ્ઠિ કરનાર જીવ માટે આ સ્થિતિ હોય છે; જ્યારે ઉપશમચ્રેષ્ઠિ કરનાર જીવ માટે અગીઆરમા ગુણુસ્થાન સુધી તો પ્રગતિ કરતો ધસતો આવે છે, પરંતુ તે ગુણુસ્થાનના અંતે (સૂક્ષ્મ લોભ) મોહના ઉદ્વેગના કારણે કાળુમાં રાખેલ વરાળ છૂટી

મુક્તાં જે વેગ પકડે છે, તે પ્રકારે જીવ પણ કાળમાં રાખેલ મોહના વેગનો અનુભવ કરતાં કારમો પછડાટ અનુભવતાં જે ક્રમાનુસાર તે ગુણસ્થાને ચઢ્યો હતો તેજ ક્રમે પાછા ફરતાં કોઈક જીવ છટ્ટા, સાતમા, કોઈક પાંચમા, કોઈક ચોથા અને પ્રાયઃ ઘણાખરા જીવ પહેલા ગુણસ્થાને આવી અટકે છે.

બારમા ગુણસ્થાનના અંતે અને તે પછી જીવને અકામ કે સકામ એ બન્ને પ્રકારની નિર્જરાનો અંત આવે છે. તેરમા સયોગી ગુણસ્થાને જીવ જીવન્મુક્તદશા અનુભવતાં ધ્યાનાંતરિકા દશામાં પ્રવૃત્ત રહે છે; ત્યાં તે અઘાતી કર્મ અનુભવે છે. અને મન, વચન અને કાયાના યોગ હોવાથી ઉપદેશ અને જીવનનિર્વાહ પ્રવૃત્તિ તેને હોય છે. તે જીવને સતત સમભાવ વર્તતો હોવાથી યોગના કારણે પ્રદેશ અને પ્રકૃતિ એ બે પ્રકારે કર્મબંધ હોય છે; પરંતુ તેમાં સ્થિતિ અને રસનિર્માણ થતાં નથી. તે કર્મ સમયાંતરે ભોગવાઈ ખરી પડે છે.

તેરમા ગુણસ્થાનને અંતે નવું કર્મબંધન અટકાવવા જીવ યોગ નિરોધ કરે છે. અને અયોગી બનવા પ્રયત્ન કરે છે. આવા પ્રસંગે કોઈ કોઈ જીવને ટૂંક આયુષ્ય સાથે વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણ, બે કે એકની સ્થિતિ લાંબી અર્થાત્ અધિક હોય છે તો તેને તે ચારેને સમસ્થિતિનાં કરવા સારૂ કેવલીસમુદ્ધાત કરવાનો રહે છે. અને તે પછી જીવ યોગ-નિરોધ શરૂ કરે છે. સ્થૂલ યોગ નિરોધ કર્યા પછી જીવ સૂક્ષ્મ યોગનો પણ નિરોધ કરે છે અને પોતાના આત્મપ્રદેશોનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સ્પંદન પણ રોકી લે છે. આ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન

જીવને માત્ર જીનાં કર્મ વેદવાનાં રહે છે અને તે પણ ભોગવાઈ જતાં ખરી પડે છે. આ સૂક્ષ્મ યોગનિરોધના અંતે ચૌદમા ગુણસ્થાને જીવ વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ ધ્યાનમાં શૈલેશીકરણ (મેરૂપર્વત જેટલી નિષ્પ્રકંપ) અવસ્થાને પાંચ હસ્વાક્ષર ઉચ્ચારણ સમય તે સ્થિતિમાં રહી સકલકર્મ ક્ષય કરી સિદ્ધિગતિને વરે છે.

પૂર્તિ નં. ૨
જીવનનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ
ગુણસ્થાન વિચાર

જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ ઘડાવનાર ગુણસ્થાન છે. જીવના આધ્યાત્મિક વિકાસની ચાવી તેમાં રહેલી છે. જે વડે જીવના વિકાસનું માપ નીકળી શકે.

ગુણસ્થાનનો વિચાર જીવના કર્મની સત્તા, બંધ, ઉદ્ધય, ઉદ્ધીરણ સાથે સંકળાયેલ છે; અર્થાત્ જુદા જુદા ગુણસ્થાનનો સ્વામી કેણુ કેણુ છે; ક્યા ગુણસ્થાને ક્યા કર્મની સત્તા, ક્યા ક્યા કર્મનો બંધ છે, ક્યા ક્યા કર્મનો ઉદ્ધય છે અને ક્યા ક્યા કર્મની ઉદ્ધીરણ છે, તે બધું વિચારવામાં આવે છે. હાલ તો આપણે આ વિશેષ વિચારને ગૌણ બનાવી માત્ર ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ગુણસ્થાનનો વિચાર તેના વિકાસની દૃષ્ટિએ કરીએ છીએ.

ગુણસ્થાન ચૌદ છે: (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર અથવા સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વ, (૪) અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્તસંયત (સર્વાવિરત), (૭) અપ્રમત્ત-સંયત , (૮) અપૂર્વકરણ, (૯) અનિવૃત્તિબાહર, (૧૦) સૂક્ષ્મ-

સંપરાય, (૧૧) ઉપશાન્તમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગી (કેવલી) અને (૧૪) અયોગી (કેવળી).

મિથ્યાત્વ એ ગુણસ્થાનની સમતલ ભૂમિ અને બાકીનાં ગુણસ્થાન ઉંચે પહોંચવા સીડીના પગથિયાં ગણી શકાય. છેલ્લા અયોગી ગુણસ્થાનનું પરિણામ જીવની સંસારથી મુક્તિ છે.

મિથ્યાત્વગુણસ્થાન :

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાને જીવ પર કર્મનાં તીવ્ર અને ગાઢ આવરણ હોય છે, કર્મના આ આવરણના કારણે જીવ પોતાના મૂળ સ્વરૂપ (દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર; સત્, ચિત્ અને આનંદ)—સમભાવ આદિનું સ્વપ્ન કે દર્શન સરખું—પણ કરી શકતો નથી. જીવની અવિકસિત અને અધઃ પતિત આધ્યામિક ભૂમિકા મિથ્યાત્વ છે. જીવને તેના સ્વ અને પર એ બંને સ્વરૂપના વાસ્તવિક દર્શન થતાં રોકનાર દર્શનમોહનીય કર્મ છે. જેના કારણે જીવ પોતાના દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગુણની શક્તિ પિછાની શકતો નથી તેમજ તેના મૂળ સ્વરૂપ એવા સત્ ચિત્ અને આનંદનું દર્શન કરી શકતો નથી, આજ કારણે તે પર અર્થાત્ પુદ્ગલના બંધક સ્વરૂપને પણ પિછાણી શકતો નથી. જીવના આત્માના મૂળ સ્વભાવ—સમભાવને સ્થિત ન થવા દેનાર—ટકવા પણ ન દેનાર ચારિત્ર મોહનીય કર્મ છે. મિથ્યાત્વગુણસ્થાને દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બંને પ્રકારના મોહનીય કર્મની પ્રબળ અસર જીવને હોય છે. આ કારણે મિથ્યાત્વ જીવની હીનતમ—અધમતમ અવસ્થા ગણાય છે. આ ગુણસ્થાને જીવને

આધિભૌતિક ઉત્કર્ષ ગમે તેટલો હોઈ શકે છે, પરન્તુ તે સ્થાનમાં રહ્યા છતાં જીવની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય સાંસારિક વાસના, તદ્દર્થે સંગ્રહવૃત્તિ અને તેની તૃપ્તિ એમ માત્ર સંકુચિત જ હોય છે. આવા જીવને મોક્ષ અથવા કર્મની સર્વતઃ નિર્જરા, તદ્દર્થે કરવાની કે કરાતી પ્રવૃત્તિ આદિ પ્રતિ તિરસ્કાર, અનાદર કે ઉપેક્ષા વર્તે છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) અભિગ્રહિત (૨) અનભિગ્રહિત, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) અનાભોગિક અને (૫) સાંશયિક.

જૈનેતર દર્શનમાં શ્રદ્ધા અને પૌદ્ગલિક સુખમાં જ અધિકતમ રતિ રાખનાર જીવને અભિગ્રહિત મિથ્યાત્વ હોય છે. સર્વદર્શનને સરખાં માનનાર જીવને અનભિગ્રહિત મિથ્યાત્વ હોય છે. જૈનદર્શનના કોઈક વિષયમાં અજાણતાં ખોટી બાબુ પકડાઈ જતાં અને પછી તે ભૂલ સમજવા અને જાણવા છતાં માનહાનિના ભયે તે ભૂલનો સ્વીકાર ન કરી તે ખોટી બાબુ કદાગ્રહથી પકડી રાખનાર જીવને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ હોય છે. ધર્મ અને કર્મ એ બે વચ્ચેના ભેદના અજ્ઞાનના કારણે જીવની મૂઢદશામાં હોતું અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે. સૂક્ષ્મ અને બાદર નિર્જાદ વિકલેન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય (મનુષ્ય અને તિર્યંચ) એ દરેક જાતિના જીવોને તેમજ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય (તિર્યંચ અને મનુષ્ય) માંના જે જીવોએ એક પણ વખત સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેવા દરેક જીવને અનાભોગિક મિથ્યાત્વ હોય છે.

જૈનદર્શનના સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયથી ન જાણી શકાય તેવા) વિષયમાં શંકા હોવા છતાં તેનું નિરાકરણ કરવા શુરોગમ સરખો પણ કરવાની ઇચ્છા કે પ્રયત્ન પણ ન કરનાર જીવને સાંશયિકમિથ્યાત્વ હોય છે. સંજ્ઞા પંચેન્દ્રિય જીવમાંના જે જીવોને એકપણ વખત સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે અને તે વખતે ફરી મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવા જીવોને અભિચ્છિત, અનભિચ્છિત, આભિનિવેશિક અને સાંશયિક એ ચાર મિથ્યાત્વ-માંનું ગમે તે એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ હોય છે. આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ બહુલ અને ભારેકમીં જીવોને અને પ્રાયઃ નિન્દ્ય અને અલબ્ધ જીવોને હોય છે.

જીવની અધમતમ અવસ્થા હોઈ મિથ્યાત્વ શુભસ્થાનક તો નથી; છતાં જીવના આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકા ત્યાંથી શરૂ થતી હોવાથી ઉપચાર તરીકે તેને શુભસ્થાન ગણવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વમાં જીવ પર મોહનીયની એટલી તીવ્ર અને ગાઢ અસર હોય છે કે તેને સાંસારિક વાસના, તદ્દર્થે સાધન સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા, તેનો ભોગ-ઉપભોગ, વાસનાની તૃપ્તિ આદિ કરવા કરાવવા અને તેની અનુમોહના કરવાની પ્રવૃત્તિમાં આસક્તિ રાખી વર્તવાની ટેવ જ પડી જાય છે. જીવની આ દશા માત્ર સ્વાર્થે પરાયણ છે, તેમાં બીજા જીવોના કલ્યાણની, તે માટે જરૂર પૂરતા સ્વાર્થત્યાગની કે પરમાર્થ વિચારણા કે પ્રવૃત્તિને સ્થાન જ નથી. આજ કારણે મિથ્યાત્વી જીવનાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગમે તેટલાં વિશદ અને ઉત્કૃષ્ટ દેખાતાં હોય છતાં તે અનુક્રમે મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યા-ચારિત્ર ગણાય છે. આવા જીવે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું

ધ્યેય સ્વાર્થ અર્થાત્ વાસના તદ્દર્થે સંગ્રહ અને ભોગ-ઉપ-ભોગદ્વારા વાસનાની તૃપ્તિ એટલું જ હોય છે.

અલબત્ત જીવ આશ્રયી મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે. લલ્ય જીવ આશ્રયી મિથ્યાત્વની સ્થિતિ બે પ્રકારની છે: (૧) અનાદિસાન્ત અને (૨) સાદિસાન્ત. પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરતા જીવની અપેક્ષાએ તેના મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિસાન્ત છે; જ્યારે સમ્યગ્દર્શન વગી મિથ્યાત્વ પામનાર જીવ જ્યારે ફરી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે તેવા જીવની અપેક્ષાએ તેના મિથ્યાત્વની સ્થિતિ સાદિસાન્ત છે.

સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન :

બીજું સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન એ મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યા-દર્શન અને સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન એ બે વચ્ચેની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે, સમ્યક્ત્વ વગી મિથ્યાત્વને પામતાં જીવના સમ્યક્ત્વની જે સ્થિતિ હોય છે તે સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન છે. ચોથા સમ્યગ્દર્શન ગુણુસ્થાનથી માંડી અગિયારમા ઉપશાંત-મોહ ગુણુસ્થાન સુધી ગમે તે ગુણુસ્થાનેથી મોહના ઉદયના કારણે થતા જીવના અધઃપતનના કારણે મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત કરતાં જીવ બીજા સાસ્વાદન ગુણુસ્થાને વર્તે છે, તે કારણે તે ગુણુસ્થાન અવનતિ સ્થાન છે. આ રીતે મોહવશ બનતાં ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા, દશમા અને અગિ-યારમા આદિ કોઈપણ ગુણુસ્થાનેથી જીવ મિથ્યાત્વમાં સરકી પડે છે ત્યારે ખીરવચનના કારણે જીવને લાગતા ખીરના આસ્વાદ માફક સમ્યગ્દર્શનથી પડતા જીવને થતો છેલ્લો

ક્ષણિક આદ્હાદનો અનુભવ સાસ્વાદન છે, સમ્યગ્દર્શનના લાભના કારણે જીવને પ્રાપ્ત થયેલ સમભાવ પ્રતિ રૂચિના પરિણામે આત્માએ મેળવેલ લાભના વિચારમાંથી મિથ્યાત્વે જતાં જીવને જે છેલ્લો સામાયિક-ક્ષણિક આદ્હાદ ઉપજે છે તે સાસ્વાદન છે. આ અવસ્થામાં જીવ તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા પર નથી તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન શૂન્ય ભૂમિકા પર પણ નથી; જીવ આ સમયે એ જે ભૂમિકાથી પર એવી વિલક્ષણ અવસ્થા અનુભવે છે.

સાસ્વાદન ગુણસ્થાન સાદિસાંત છે; તેની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવલિકા પ્રમાણ છે.

અભવ્ય જીવને સાસ્વાદન કે તે પછીનાં કોઇપણ ગુણસ્થાન હોઇ શકતાં નથી; માત્ર ભવ્ય જીવમાંના સમ્યગ્દર્શન અને તે પછીના ગુણસ્થાને પહોંચેલ જીવને સાસ્વાદન અને પછીના ગુણસ્થાન હોઇ શકે છે; સમ્યગ્દર્શનથી આગળ વધેલ જીવો-માંથી જે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વમે છે તેવા જીવને સાસ્વાદન ગુણસ્થાન હોઇ શકે છે.

સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ અથવા મિશ્રગુણસ્થાન :

મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્દર્શન એ જે વચ્ચેની બીજી ભૂમિકા ત્રીજું મિશ્રગુણસ્થાન છે. મિથ્યાત્વમાંથી સમ્યક્ત્વ પામતા જીવની અપેક્ષાએ આ ગુણસ્થાન ઉત્ક્રાંતિ સ્થાન છે; જ્યારે સમ્યક્ત્વ વમી મિથ્યાત્વમાં જનાર જીવની અપેક્ષાએ આ ગુણસ્થાન અવનતિ સ્થાન છે.

આ ગુણસ્થાને જીવને સ્વાર્થ, વાસના, સંગ્રહવૃત્તિ, ભોગ-ઉપભોગ, વાસનાવૃત્તિ આદિ ત્યાજ્ય ભાસે છે. પરંતુ પૂર્વાર્જિત મોહના તીવ્રસંસ્કારની પ્રબલ અસરના કારણે નવા સંસ્કાર તેનામાં સ્થિર થતા નથી અર્થાત્ ટકી શકતા નથી. આ ગુણસ્થાને જીવના વિચાર-અધ્યવસાય-એટલા ચલવિચલ-ડોલાયમાન રહે છે કે આ અવસ્થામાં જીવને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ નથી તેમજ મિથ્યાત્વની મલીનતા પણ નથી; તે કારણે જીવ આ ગુણસ્થાને મધ્યમ પરિણામી હોય છે. આમ જીવના અધ્યવસાય મધ્યમ પરિણામી હોઈ આ અવસ્થામાં જીવ એકાંતે સમ્યક્ત્વી નથી, તેમજ મિથ્યાત્વી પણ નથી.

સાંશયિક મિથ્યાત્વ અને મિશ્રગુણસ્થાન એ બે વચ્ચે મહાન તફાવત છે. સાંશયિક મિથ્યાત્વમાં સ્વાર્થ, વાસના, સંગ્રહવૃત્તિ, ભોગ-ઉપભોગ, વાસના તૃપ્તિ આદિ વશ જીવ હોય છે. આ સ્થિતિમાં જૈન દર્શનના અલ્પ પરિચયથી તેમાં ચોતે માનેલ તત્ત્વો અને જૈન દર્શનના તત્ત્વો એ બેના દેખાતા ભેદના કારણે તેને સંશય ઉદ્ભવે છે. પરંતુ તે સંશય છેદવાનાં સાધન હોવા છતાં તદ્દર્થે પ્રયત્ન પણ જીવ કરતો નથી અને તેથી તે નિરંતર શંકિત રહ્યા કરે છે. મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં જીવને સ્વાર્થ, વાસના, સંગ્રહવૃત્તિ, ભોગ-ઉપભોગ, વાસનાતૃપ્તિ આદિ ત્યાજ્ય ભાસે છે અને પરમાર્થ હિતકર પણ લાગે છે; પરંતુ મિથ્યાત્વના પૂર્વ સંસ્કાર તેના અધ્યવસાય મધ્યમ શુદ્ધિવાળા રાખે છે.

આ ગુણસ્થાન પણ સાહિસાંત છે અને તેની સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધતાની છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણુસ્થાન :

મિથ્યાત્વમાંથી પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનાર જીવને ત્રણ કરણ કરવાં પડે છે; (૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. અનાદિકર્મના વિપાકરૂપે જીવ માનસિક, વાચિક અને કાયિક સુખ દુઃખ અનુભવતાં અનંતકાળે નદીપાષાણુન્યાયે અકામનિર્જરા કરતાં તેનાં કર્મનાં ગાઢ આવરણ ક્રમશઃ શિથિલ બનતાં જીવના અનુભવ, શુદ્ધિ, વીર્યોદ્લાસ એ દરેકની માત્રા વધે છે; તેના પરિણામે જીવના અધ્યવસાય પણ સમયોત્તર શુદ્ધ બનતા રહે છે. આ રીતે અકામનિર્જરાદ્વારા થતી જીવની અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ તેમજ દર્શન મોહનીય (મિથ્યાત્વ-મોહનીય) એ દરેકના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય એ ત્રણમાંના ગમે તે એક પ્રકારે થતી કર્મની ન્યૂનતાવાળી સ્થિતિ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. જીવ તેના અનાદિ સંસાર કાળમાં અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો કરે છે; પરંતુ અપૂર્વકરણ તો એક જ વખત કરે છે. અભ્રમ્ય જીવ અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરવા છતાં કદી પણ અપૂર્વકરણ કરી શકતો નથી. કરણ કે અપૂર્વકરણ કરવા યોગ્ય અનુભવ, શુદ્ધિ અને વીર્યોદ્લાસ તેનામાં કદી પણ પ્રકટ થતા નથી. ભ્રમ્ય જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્યા પછી જો પોતાના અનુભવ, શુદ્ધિ અને વીર્યોદ્લાસની માત્રા વિકસાવતો જ રહે છે, તો તેના પરિણામે તે રાગ-દ્વેષની ગાંઠ (અંથીલેહ) તોડી અપૂર્વકરણ કરે છે. જીવદ્વારા કરાતો આ અંથીલેહ અપૂર્વકરણ છે. અપૂર્વકરણ કર્યા પછી જીવને અટકવાનું હોતું નથી, તે તો તેના અનુભવ, શુદ્ધિ અને

વીર્યોદ્વાસની માત્રા વિકસાવતો જ રહે છે અને અંતે આ પ્રકારના અનિવૃત્તિકરણના બળે તે સમ્યગ્દર્શન પોતાનામાં પ્રકટ કરે છે અર્થાત્ મેળવે છે. સમ્યગ્દર્શન આ રીતે પ્રાપ્ત કરવું એ અનિવૃત્તિકરણ છે.

સમકિત-સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારે છે: (૧) ઔપશમિક (૨) ક્ષાયોપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક. જે જીવને અનંતાનુબંધી ચાર કષાય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય સત્તામાં છે. પરંતુ પ્રદેશ અને રસથી તેનો ઉદય નથી તેને ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન હોય છે. આ સ્થિતિમાં જીવે અનંતાનુબંધી ચાર કષાય અને મિથ્યાત્વમોહ પર માત્ર નિયંત્રણ મૂક્યું છે; પરંતુ તેણે તે જિત્યા નથી, જીવના કર્મની આ સ્થિતિ ઉપશમ છે. જે જીવને મિથ્યાત્વ મોહ સત્તામાં છે, સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં દળિયાં-પ્રદેશ ઉદયમાં છે, પરંતુ ચાર અનંતાનુબંધી કષાય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પ્રદેશનો રસથી ઉદય નથી અર્થાત્ જીવે તે પર નિયંત્રણ મૂકેલ છે તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જીવના કર્મની આ સ્થિતિ ક્ષયોપશમ છે. અનંતાનુબંધી ચાર કષાય તેમજ મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણે પ્રકારના દર્શન મોહનીયનો સંપૂર્ણતઃ ક્ષય કર્યો છે તેવા જીવને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જીવના કર્મની આ સ્થિતિ ક્ષય (નાશ) કહેવાય છે.

અનંતાનુબંધિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયમોહનીય અને દર્શનમોહનીય એ પાંચ સત્તામાં હોવા છતાં તેના ઉદયના અભાવે થતા ઉપશમના કારણે જીવને ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એજ ચાર કષાય મોહનીય

અને સમ્યક્ત્વમોહનીય એ પાંચનો ક્ષયોપશમ (કેટલાંકનો ક્ષય અને કેટલાંકનો ઉપશમ) થતાં જીવને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એજ ચાર કષાય મોહનીય અને ત્રણે પ્રકારના દર્શનમોહનીય એ સાતનો ક્ષય થતાં જીવને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

જીવને મિથ્યાત્વમાંથી પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે પ્રાયઃ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન હોય છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન વધી મિથ્યાત્વમાં ગયેલ જીવને ફરી ફરી જે સમ્યગ્દર્શન થાય છે તે ત્રણ પ્રકારમાંના ગમે તે એક પ્રકારનું હોઈ શકે છે. મનુષ્યગતિમાં જીવને એકી સમયે ત્રણે પ્રકારમાંના ગમે તે એકની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, જ્યારે નારક, તિર્યંચ અને દેવ એ દરેક ગતિમાં જીવને એકી સમયે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બેમાંનું ગમે તે એક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રીતે જોતાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનનો અધિકારી માત્ર સંસી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય જ છે.

જીવને પ્રાથમિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાયઃ ઔપશમિક હોય છે. જીવની અનંત સંસાર મર્યાદામાં ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન પાંચ વખત હોઈ શકે છે; જીવની અનંત સંસાર મર્યાદામાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન અસંખ્યાતવાર હોઈ શકે છે. જ્યારે જીવની અનંત સંસાર મર્યાદામાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન એક જ વખત હોઈ શકે છે.

અનંત સંસારમાં ઉપશમ સમકિતવાળા જીવ સંખ્યાત, ક્ષાયોપશમિક સમકિતવાળા જીવ અસંખ્યાત અને સિદ્ધ જીવની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક સમકિતવાળા જીવ અનંત છે. સમકિત

અથવા સમ્યગ્દર્શનવાળો જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ ગણાય છે. આવો જીવ જિન પ્રણીત તત્ત્વોને; તેના ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવત્વ એ ત્રિગુણાત્મક રૂપને, અઢારદોષ રહિત રાગદ્વેષના વિજેતા અરિ-હંતને દેવ; કંચનકામીનીના ત્યાગી અને ધર્મના પ્રચારક સાધુને ગુરૂ અને કેવળી પ્રણીત ધર્મને ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. તે આત્માના સ્વભાવને (સમભાવને) જીવનો સ્વભાવ માને છે અને તે ટકાવવામાં શ્રદ્ધા રાખે છે; આત્માના દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ દરેક ગુણ અને તે દરેકના ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપને પણ તે સ્વીકારે છે; પુદ્ગલને પણ ત્રિગુણાત્મક માની તેને જીવથી જુદા એવા અજીવ તત્ત્વ રૂપે માને છે. મોહ, કષાય, રાગદ્વેષ, લાલસા, વાસના, તૃષ્ણા, વિષય અને સ્વાર્થ આદિને ત્યાજ્ય અને સંસારની જડ માની તે તજવા પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક ગણે છે. આમ અસત્પ્રવૃત્તિ તજવા અને સત્પ્રવૃત્તિ આદરવામાં તેને શ્રદ્ધા જન્મે છે. આ સમજ અને શ્રદ્ધાને ટકાવવા તેમજ વિકસાવવા જરૂરી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે તેમ પણ તે માને છે અને તે પ્રકારે જ્ઞાન પણ મેળવે છે; આ રીતે તે પોતાના દર્શન અને જ્ઞાન એ બન્નેને સમ્યગ્ બનાવે છે; પરંતુ મોહ, કષાય, રાગદ્વેષ, લાલસા, વાસના, તૃષ્ણા, વિષય અને સ્વાર્થ આદિ પૂર્વસંસ્કાર ચારિત્રમોહનીય કર્મ ન છુટી શકવાના કારણે તેની ઉપરોક્ત માન્યતા અનુસાર વર્તન કરવા જીવ આ ગુણસ્થાને હજી હિંમત કરી શકતો નથી. આમ જીવ વ્રત, નિયમ, પચ્ચખખાણ આદિ ન લઈ શકતો હોવાથી ‘ અવિરત ’ ગણાય છે; તે કારણે આ ગુણ-સ્થાન અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિના નામે ઓળખાય છે.

જીવની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનું મંડાણ જ સમ્યગ્દર્શન પર છે અને તેથી તે નિયત ઉત્ક્રાંતિસ્થાન છે.

ઔપશ્યિક સમ્યગ્દર્શનની સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધર્તની છે; ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યગ્દર્શનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમ સાધિક છે. આમ આ બંને પ્રકારના સમ્યગ્દર્શન સાદિસાંત છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનની સ્થિતિ સાદિઅનંત છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવમાંથી તે લોપ પામતું નથી.

પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા એ દરેક ગુણસ્થાને ચારે ગતિના જીવ હોઈ શકે છે; ચારે ગતિના જીવ સમ્યગ્દર્શન પણ પામી શકે છે; ચારે ગતિના જીવોમાંના માત્ર ભવ્યજીવ સમ્યગ્દર્શનના અધિકારી છે.

જીવને પ્રાથમિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી તે લોપ થાય, જીવની ગમે તેવી અધોગતિ થાય, તે સંસારમાં રખડે, રવડે અને ફૂટાયા કરે તો પણ તેના અનંત સંસારની સ્થિતિ ત્યાંથી મર્યાદિત બની જઘન્યથી અંતઃસુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ બને છે, સમ્યગ્દર્ષિ જીવ અવિરત હોવા છતાં તેની દષ્ટિ બદલાતાં મન, વચન અને કાયાદ્વારા સકામ નિર્જરાની શરૂઆત કરી આત્મ શાંતિનો કાંઈક કાંઈક લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

દેશવિરત સમ્યગ્દર્ષિ ગુણસ્થાન :

ચોથા અવિરત સમ્યગ્દર્ષિ ગુણસ્થાને દર્શનમોહ આદિના ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય કરતાં એ દરેક શિથિલ

બનતાં જીવને સમ્યગ્દર્શનરૂપ વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ ચારિત્રમોહ શિથિલ ન થવાથી જીવ તે વિવેકનો અમલ કરી શકતો નથી. સમ્યગ્દર્શનની સ્થિતિ ટકાવવા અને વિકસાવવા સારૂ જીવ (સંજ્ઞી મનુષ્ય અને તિર્યંચ) પાંચમા દેશ વિરતિ ગુણસ્થાને અપ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાય અને ચારિત્રમોહને ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ દ્વારા શિથિલ કરવા અને ક્રમશઃ વિકાસ સાધવા પ્રયત્નશીલ બને છે. આ ગુણસ્થાને જીવ પાપને સર્વંતઃ તજી શકતો નથી; છતાં તેનાથી અંશતઃ છૂટવા શરૂઆત કરે છે. આ માટે જીવ સમ્યગ્દર્શન સહિત પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ બારવ્રતમાંના કોઈ એક, વધારે કે સર્વ વ્રત સ્વીકારે છે અને સતત બ્રહ્મતિપૂર્વક તેનું આચરણ કરે છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જીવ પોતે સ્વીકારેલ વ્રત સાવચેતી રાખી પાળે છે અને એ રીતે પોતે અમુક પાપ કાર્ય કરતો નથી, કરાવતો નથી; છતાં બીજા કોઈ તેવાં કાર્યો કરે તો તેની અનુમોદના કર્યા વિના પણ તે રહી શકતો નથી. અંશતઃ પાપ કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાની પ્રવૃત્તિ તેમજ સત્કાર્યોની પ્રવૃત્તિ જીવ પોતાની ઇચ્છા, સંકલ્પ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતો હોઈ આગળના ગુણસ્થાને શરૂ કરેલ સકામનિર્જરાની માત્રામાં ક્રમાનુસાર વૃદ્ધિ થતી રહે છે અને તેના પરિણામે તેને અશંતઃ આત્મશાંતિનો અધિક લાભ પણ મળતો થાય છે.

દેશવિરત ગુણસ્થાન માત્ર સંજ્ઞી તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ બેને હોઈ શકે છે. મનુષ્યની માફક તિર્યંચ પણ વ્રત આદિના અધિકારી છે.

સર્વ જીવ પ્રતિ મૈત્રી, અધિક ગુણવાન જીવ પ્રતિ પ્રમોદ; ધન, ધાન્ય, તનસુખ, ભોગ, ઉપભોગ, ધર્મ આદિ સામગ્રીના અભાવે તેમ જ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ આદિના કારણે દુઃખી જીવ પ્રતિ કષ્ટા અને વિપરીત મતિ તેમ જ વૃત્તિવાળા જીવ પ્રતિ માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખી સમ્યગ્દર્શન સહિત પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત તેમ જ અન્યવ્રત, નિયમ, આદિ સ્વીકારી જીવ પોતાના દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ આત્મગુણનો વિકાસ સાધવા આ ગુણુસ્થાનથી શરૂઆત કરે છે. આમ આ ગુણુસ્થાને જીવ પોતાના આધ્યત્મિક વિકાસ માટે ઇચ્છા, સંકલ્પ અને શ્રદ્ધા સહિત મર્યાદિત તાલીમ શરૂ કરે છે અને તે પ્રકારે જીવન જીવતાં ક્રોધ આદિ કષાયને વશ ન થઈ જવાય તેની વિવેકપૂર્વક તપાસ પણ રાખતો રહે છે. આ રીતે આ ગુણુસ્થાને જીવ મર્યાદિત અસત્પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, સત્પ્રવૃત્તિનો આદર આદિ અમલમાં મૂકતો થાય છે. આ કારણે આ ગુણુસ્થાન દેશવિરત (અંશતઃ ત્યાગ) અથવા સંયમાસંયમ કહેવાય છે; અને તે ઉત્ક્રાંતિ સ્થાન પણ છે. ચોથા ગુણુસ્થાન કરતાં આ ગુણુસ્થાને જીવની સકામ નિર્જરાની માત્રા તેના અશંતઃ ત્યાગની માત્રા અનુસાર વધતી રહે છે અને જેમ જેમ જીવ તેના વ્રત, નિયમ, પચ્ચખાણુ, તપ, સંયમ, ધ્યાન, આદિમાં પ્રગતિ સાધે છે તેમ તેમ તે માત્રા વિકાસ પામતી જાય છે. દેશચારિત્રની અપેક્ષાએ આ ગુણુસ્થાનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃસુદૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોનપૂર્વકોડ (એક કોડપૂર્વમાં આઠ વર્ષ ન્યૂન) છે.

પ્રમત્તસંયત ગુણુસ્થાન :

પ્રત્યાખ્યાનીય ચાર કષાય અને ચારિત્રમોહને શિથિલ બનાવતાં જીવ (સંજી મનુષ્ય) છઠ્ઠું પ્રમત્તસંયત ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્થાને જીવ સર્વ સાવધ યોગનો ત્યાગ અર્થાત્ પાપ કાર્યોથી સર્વંતઃ વિરતિ સ્વીકારે છે. આ કારણે આ ગુણુસ્થાન સર્વ વિરત ગણાય છે. આ ગુણુ સ્થાને જીવ મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિદ્વારા પાપ કાર્ય કરતો નથી, કરાવતો નથી તેમજ કોઈ કરતો હોય તેની અનુમોદના કરતો નથી અર્થાત્ તેને અનુમતિ પણ આપતો નથી.

આમ જીવ સર્વ પાપ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ બે પ્રકારે કરે છે. (૧) શુષ્પિ અને (૨) સમિતિ-મન, વચન, અને કાયાને પાપ પ્રવૃત્તિમાં દોરાતાં, રસ લેતાં અને આચરતાં રોકવાં તે શુષ્પિ છે. સ્વીકારેલ મત અનુસાર સત્પ્રવૃત્તિના આચરણમાં સાવધાન રહેવું તે સમિતિ છે. આ પ્રમાણે જીવન ઘડવા અને જીવી બતાવવા સાડ જીવ પૌદ્ગલિક સુખ અને તેમાં માની લીધેલ આસક્તિ તજવા ઇન્દ્રિય અને મનના વિષય પર સતત બ્રમ્હાંતિ રાખી વતે છે; આની સામે પૌદ્ગલિક સુખના પૂર્વ સંસ્કાર તેના પર પૂર બેસથી આક્રમણ કરતા રહે છે અને તેના પરિણામે જીવને કોઈ કોઈ વાર પ્રમાદમાં ફસાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આ કારણે આ ગુણુસ્થાન 'પ્રમત્તસંયત' ગણાય છે.

આ ગુણુસ્થાને જીવના પરિણામધારાની વિશુદ્ધિ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમતેમ તેને કર્મની નિર્જરા થવા સાથે આત્મ શાંતિનો લાભ પણ વધતા પ્રમાણમાં મળતો જાય છે. ચારિત્રની

અપેક્ષાએ આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ દેશોનકોડપૂર્વ વર્ષની (એક કોડપૂર્વમાં આઠ વર્ષ ન્યૂન) હોય છે.

દેશવિરત ગુણસ્થાને શરૂ કરેલ અંશતઃ ત્યાગની તાલીમને વેગ સર્વતઃ પાપ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનું વ્રત લેતાં વધી જાય છે. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના સહિત પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રીભોજન વિરમણ એ છ વ્રત સ્વીકારી જીવ પોતાના દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રિગુણના વિકાસની સાધના કરે છે. આ સાધનાથે તદનુસાર જીવન ઘડી સતત જાગૃતિપૂર્વક જીવતાં કષાયવશ ન બની જવાય તેની વિવેકપૂર્વક જીવ કાળજી રાખે છે અર્થાત્ જીવ જયણા અને ઉપયોગ સહિત વર્તે છે. આમ કરવા છતાં દર્શન અને ચારિત્ર એ બન્ને પ્રકારના મોહના પૂર્વાર્જિત જૂના સંસ્કાર તેના સામે આક્રમણ કરતા રહે છે; પરસ્પરના આ આક્રમણમાં આ ગુણસ્થાને જીવ કદાચ પ્રમાદ પર અથવા કદાચ પ્રમાદ જીવ પર વિજય મેળવતો રહે છે.

પ્રમાદવશ બનતાં જીવને પોતાની આત્મશાંતિમાં વિક્ષેપ પડે છે. જીવ આ વિક્ષેપ પડતો રોકવા સંકલ્પ કરતાં તેને પાંચ પ્રમાદ પર વિજય મેળવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમાદ પાંચ છે:— (૧) મદ, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) વિકથા અને (૫) નિદ્રા.

પ્રમાદનો પહેલો વિભાગ મદ ત્યાગ છે. મદિરા આદિ કેદિ પીણાં, વ્યસન સેવન આદિ પ્રમાદ જીવની બુદ્ધિને બહેકાવે છે અને પાયમાલ કરે છે. આ ઉપરાંત આત્માને ઉન્મત કરનાર જાતિમદ, કુળમદ, રૂપમદ, બળમદ, ઋદ્ધિમદ, સત્તામદ, તપમદ

અને જ્ઞાનમદ્દ હોય છે. આ હરેક પ્રકારના મદ્દ કરવા, કરાવવા કે તેને અનુમોદવા એ ત્રણે પ્રકારે તેનો ત્યાગ જીવને કરવાનો છે.

પ્રમાદનો બીજો વિભાગ વિષય ત્યાગ છે. આઠ પ્રકારના સ્પર્શ, પાંચ પ્રકારના રસ, બે પ્રકારના ગંધ, પાંચ પ્રકારના વર્ણ અને ત્રણ પ્રકારના શબ્દ એ ત્રેવીસ ઇન્દ્રિયના વિષય છે; વિષય સ્મરણ, ચિંતન એ અનિન્દ્રિય એવા મનનો વિષય છે, આમાંના ઇષ્ટ વિષયપર રાગ અને અનિષ્ટ વિષયપર દ્વેષ કરવો કરાવવો કે તેની અનુમોદના કરવી તે પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદ દ્વર કરવા આસક્તિ રહિત બની જીવે પોતે સ્વીકારેલ વ્રત અનુસાર જીવન બ્યવહાર પૂરતો ઇન્દ્રિયના વિષયનો રાગદ્વેષ રહિત પરિમિત ઉપયોગ એ વિષય ત્યાગ છે. આમ ઇષ્ટ વિષય પર રાગ અને અનિષ્ટ વિષયપર દ્વેષ કરવો, કરાવવો કે તેને અનુમોદવો એ ત્રણે પ્રકારે વિષય ત્યાગ જીવે કરવાનો છે.

પ્રમાદનો ત્રીજો વિભાગ કષાય ત્યાગનો છે. ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચાર કષાય છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજવલન એ ચાર એ હરેકના પ્રકાર છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની એ ત્રણ સ્થૂલ અને સંજવલન એ સૂક્ષ્મ કષાય છે. કષાય સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે. કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર નવ નોકષાય છે. જીવને સોલ કષાય અને નવ નોકષાયનો ત્યાગ કરવાનો છે, આ કારણે તેણે કષાય કરવા નહિ, કરાવવા નહિ કે કોઈ કરતું હોય તેને અનુમોદન આપવું નહિ, એ ત્રણે પ્રકારે કષાય ત્યાગ કરવાનો છે.

પ્રમાદનો ચોથો વિભાગ વિકથા ત્યાગનો છે. રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને ભક્તકથા (ખાન પાનની વાતો) એમ કથાના ચાર પ્રકાર છે, એ ચાર વિકથા, નિંદા, પારકી પંચાત આદિ કરવા, કરાવવા કે તેની અનુમોદના કરવી એ ત્રણ પ્રકારે વિકથા ત્યાગ કરવાનો છે.

પ્રમાદનો પાંચમો પ્રકાર નિદ્રા ત્યાગ છે. આ ગુણસ્થાને જીવને બે પ્રકારની નિદ્રા હોય છે: (૧) નિદ્રા અને (૨) નિદ્રાનિદ્રા. આ નિદ્રાનો પણ જીવે ત્યાગ કરવાનો છે અને સતત જાગ્રત રહી ઉપયોગપૂર્વક જીવન જીવવાનું છે.

ઉપરોક્ત પ્રમાદમાંના જે જે પર જીવ વિજય મેળવતો જાય છે અને તજતો જાય છે, તેમ તેમ તેના આત્માની જાગ્રતિ વધે છે અને પરિણામે તેની અધ્યવસાય વિશુદ્ધિ પણ વિકાસ પામે છે. જીવ આ ગુણસ્થાને પોતાની ‘ પ્રમત્ત ’ અવસ્થા રોકવા વિવેકપૂર્વક પ્રયત્ન તો કરતો રહે છે; છતાં પૂર્વાનુભૂત વાસના અને તેના સંસ્કાર જીવને પોતાના પ્રતિ ખેંચ્યા કરે છે.

અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન :

ઉપર નિર્દેશ કરેલ પ્રમાદ જન્ય ન્યૂનતા ક્રમશઃ દૂર થતાં જીવ સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને પહોંચે છે. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં જ જીવ અપ્રમત્ત બનવા જાગ્રતિ રાખી વર્તે છે; પરંતુ જીવ અસંખ્યાતવાર પ્રમત્તમાંથી અપ્રમત્તમાં જાય છે અને તેટલી જ વાર અપ્રમત્તમાંથી પ્રમત્તમાં આવે છે. આમાં જીવ જેમ જેમ પ્રમાદ પર કાળુ મેળવતો જાય છે તેમ તેમ

પ્રમાદનું બળ ક્રમશઃ ઘટતું જાય છે. અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધત્તની છે. આ સાતમા ગુણસ્થાનની સમગ્ર સ્થિતિ પણ અંતઃસુદ્ધત્તની છે. છઠ્ઠા પ્રમત્ત અને સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને જીવ પાંચ પ્રમાદ રોકી આગળ વિકાસ સાધવા ધર્મધ્યાનનું શરણ લે છે અને તેના પરિણામે તે આગળ વધી શકે છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: (૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપા-યવિચય, (૩) વિપાકવિચય અને (૪) સંસ્થાનવિચય.

વીતરાગની આજ્ઞા વિચારવી અને જીવ પોતે તે આજ્ઞાનો અમલ ક્યાં સુધી કરે છે તેની તુલના એ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન છે. જીવ અને દેહ-પુફ્ફલ જુદાં છે; જીવ ચેતનમય અને અવિનાશી છે, જ્યારે પુફ્ફલ જડ અને નાશવંત છે. પુફ્ફલના ગુણધર્મ તજતા રહી જીવના ગુણધર્મ વિકસાવવાનો વિચાર અને પ્રવૃત્તિ એ અપાયવિચય ધર્મધ્યાન છે. કર્મની મૂળ અને ઉત્તરપ્રકૃતિ; તેની સત્તા, બંધ, ઉદય, ઉદ્ધરણ અને ક્ષય; કર્મ-પ્રકૃતિની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ; તેના શુભ-અશુભ વિપાક-રસ-કૃણ; તેના પ્રદેશબંધ આદિની વિચારણા સામે જીવની પોતાની કર્મવિષયક સ્થિતિની તુલના એ વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન છે. ચૌદરાજલોક, ત્રસનાડી, અધોલોક (સાત નારક), મધ્યલોક, ઉર્ધ્વલોક, નિગોહ, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિના જીવને વસવાનાં સ્થાન; ચૌદરાજલોકમાં વ્યાપક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુફ્ફલ-અણુ અને સ્કંધ અને મનુષ્ય ઉપયોગી સમય આદિ કાલગણના અંગે વિચારણા તેમજ જીવના અત્યારના અને સિદ્ધ થતાં

તેના ભાવિસ્થાનનો વિચાર અને તુલના એ સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન છે; ચૌદરાજલોકના પ્રમાણ, આકાર આદિનો વિચાર પણ સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનમાં સમાય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ અનુસાર ચાર ધ્યાનમાંના છેલ્લા એ ધ્યાન દ્વારા જીવ પોતાની અધ્યવસાય શુદ્ધિ ટકાવવા અને વિકસાવવા વિવેકપૂર્વક સાવધાન રહી ઉદ્યમશીલ બને છે. આના પરિણામે પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની અસંખ્યાતવાર ચડ-ઉત્તર પછી ધર્મધ્યાનના પ્રતાપે પ્રમાદ પર અંશતઃ વિજય પ્રાપ્ત કરી જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થા સિદ્ધ કરતાં આઠમા નિવૃત્તિબાહર અથવા તો અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

નિવૃત્તિબાહર અથવા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન :

જીવની અપ્રમત્ત દશાનો અંત આવતાં જીવની જે અવસ્થા હોય છે તે નિવૃત્તિબાહર છે; આ ગુણસ્થાને સમસમયી જુદા જુદા જીવોના અધ્યવસાય સ્થાનના અસંખ્યાત લેહ હોઈ શકે છે તેથી આ ગુણસ્થાન નિવૃત્તિબાહર ગણાય છે.

જીવ આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને ગુણશ્રેણિ કરે છે; તેના બે પ્રકાર છે: (૧) ક્ષપક અને (૨) ઉપશમ. મોહનીય કર્મને જીતવા પ્રયત્ન કરતો જીવ ક્ષપક શ્રેણિવાળો અથવા ક્ષપક અને ઉપશમ શ્રેણિ કરતો જીવ ઉપશમ શ્રેણિવાળો અથવા ઉપશમક ગણાય છે. ઉપશમ શ્રેણિ કરતાં ક્ષપકશ્રેણિમાં જીવની અધ્યવસાય શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા અધિકતર હોય છે.

આ ગુણસ્થાને ઉપશમશ્રેણિ શરૂ કરતો જીવ મોહનીય-કર્મની કેટલીક પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરે છે; તેજ રીતે ક્ષપક-

શ્રેષ્ઠિ શરૂ કરતો. જીવ મોહનીયકર્મની કેટલીક પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે.

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધર્ષ છે.

મોહને નિમૂળ કરવા જીવ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં તેના અનંત સંસારમાં પહેલી જ વાર જીવ સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણ-શ્રેષ્ઠિ, ગુણસંક્રમ અને અપૂર્વસ્થિતિબંધ એ પાંચ કરવાને શક્તિવાન બને છે; આ કારણે આ ગુણસ્થાન અપૂર્વકરણ પણ કહેવાય છે.

અપૂર્વકરણના પ્રતાપે જીવ પોતાના અનંત સંસારમાં કદી પણ ન અનુભવી હોય તેવી આત્મશુદ્ધિ અથવા અધ્યવસાય શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને પરિણામે જે આત્મશાંતિની શોધમાં હતો તે આત્મશાંતિની માત્રા આ અને પછીના ગુણસ્થાનોમાં ખૂબ ઝડપથી વિકાસ પામતી જાય છે. જુદાંજુદાં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ન્યૂન, ન્યૂનતર અને ન્યૂનતમ કરતા રહેવી તે સ્થિતિઘાત છે. જુદાંજુદાં કર્મના ગાઢ રસ જે તીવ્ર હોય છે તેને પાતળા, વિશેષ પાતળા બનાવતા રહેવું એ રસઘાત છે. પોતાના અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ સમયોત્તર વધારતા રહેવી તે ગુણશ્રેષ્ઠિ છે; આ ગુણશ્રેષ્ઠિ ઉપશમ અને ક્ષયક એ બે રીતે જીવ કરે છે. કર્મના વિવિધ રસમાંના પુણ્યને પાપમાં અને પાપને પુણ્યમાં એમ પરસ્પર હેરફેર કરતા રહેવું તે ગુણસંક્રમ છે. ગુણસંક્રમ માત્ર વિજ્ઞાતિય ઉત્તર પ્રકૃતિમાં હોઈ શકે છે; કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ કે સજ્જાતિય ઉત્તરપ્રકૃતિમાં ગુણસંક્રમ હોઈ શકતો નથી. આ અને પછીના ગુણસ્થાનમાં માત્ર જઘન્ય સ્થિતિનો કર્મબંધ કરવાની લાયકાત મેળવવી એ અપૂર્વસ્થિતિબંધ છે.

આ ગુણસ્થાને જીવે શરૂ કરેલ ગુણશ્રેણિ આગળના નવમા અનિવૃત્તિબાદર અને દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય એ દરેક ગુણસ્થાનમાં ચાલુ રહ્યા કરે છે અને તેના પ્રભાવે તે ગુણસ્થાનના અંતે જીવ મોહનીયકર્મનો ક્ષય અથવા તેનો ઉપશમ કરે છે.

અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન:-

અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન પુરું થતાં જીવ નવમા અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને આવે છે. આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને જીવે જે ગુણશ્રેણિનો આરંભ કરેલ છે તેના પ્રતાપે આ ગુણસ્થાને વર્તતા સમસમયી જીવોનાં અધ્યવસાયસ્થાન વિચારતાં તે સમાન ગણાય છે.

નિવૃત્તિબાદર-અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં વર્તતા સમસમયી જીવોના અધ્યવસાયસ્થાનના અસંખ્યાત ભેદ અને અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનમાં વર્તતા સમસમયી જીવોના અધ્યવસાય સ્થાન સમાન હોવાનું કારણ શું તેવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને તે વિચારણીય પણ છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાય છે કે જીવના કષાય જેમ જેમ મંદ થતા જાય છે તેમ તેમ જીવનાં અધ્યવસાય સ્થાન ન્યૂન, ન્યૂનતર અને ન્યૂનતમ થતાં જાય છે; આ કારણે આઠમા નિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને જીવની અધ્યવસાય શુદ્ધિ જે પ્રમાણમાં હોય છે તે કરતાં નવમા અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને અધ્યવસાય વિશુદ્ધિ ખૂબ ખૂબ વિકાસ પામતી જાય છે; આના પરિણામે નિવૃત્તિબાદરગુણસ્થાને સમસમયી જીવોનાં અધ્યવસાય સ્થાન અસંખ્યાત અને અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને સમસમયી જીવોનાં અધ્યવસાય સ્થાન સમાન માનવામાં આવે છે.

આઠમા ગુણસ્થાને શરૂ કરેલ શ્રેણિદ્વારા ચારિત્ર મોહનીય-કર્મની સંજ્વલન-સૂક્ષ્મ લોભ સિવાયની ખાકીની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમશ્રેણિ કરતો જીવ આ ગુણસ્થાને (નવ નોકષાય અને ચાર કષાયનાં ચાર સ્થૂલ અને ત્રણ સૂક્ષ્મ) ઉપશમ કરે છે; જ્યારે ક્ષયકશ્રેણિ કરતો જીવ આ ગુણસ્થાને સંજ્વલન લોભ સિવાયની ચારિત્રમોહનીયની ખાકીની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. આમ આઠમા અને નવમા એ બંને ગુણસ્થાને અને તે પછીના ગુણસ્થાનોમાં જીવને ગુણશ્રેણિ તેના વિકાસ માટે સહાયક છે. આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અંતઃસુદૃષ્ટાંતી છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાન :

નવમા અનિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાને જીવ મોહનીયકર્મની સંજ્વલન લોભ સિવાયની ખાકીની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરે છે; હજી તેને સંજ્વલન લોભનો ઉપશમ કરવો અથવા તેનો ક્ષય કરવો ખાકી છે. સંજ્વલન લોભનો ઉપશમ કરનાર જીવ સૂક્ષ્મસંપરાયઉપશમક કહેવાય છે; ઉપશમશ્રેણિ કરતો જીવ સંજ્વલન લોભનો ઉપશમ કરી અર્થાત્ તેના પર કાળુ મેળવી અગીયારમા ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાને આવે છે; જ્યારે ક્ષયકશ્રેણિ કરતો જીવ સંજ્વલન લોભનો ક્ષય કરી-તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને પહોંચી જાય છે. આમ આ જીવને મોહનીયની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થાય છે. આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ પણ અંતઃસુદૃષ્ટાંતી છે. આ ગુણસ્થાનમાં પણ જીવના વિકાસમાં અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ-ગુણશ્રેણિ જ ભાગ લેજીવે છે.

ઉપશાંતમોહ ગુણુસ્થાન :

કપક્રમેણિ કરતા જીવ માટે આ ગુણુસ્થાન નથી. ઉપશમ શ્રેણિ કરતા જીવને સંજવલ લોભનો ઉપશમ થતાં આ અગિયારમા ઉપશાંતમોહ ગુણુસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાનો રહે છે. દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણુસ્થાને ઉપશમક જીવે પોતાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બંને પ્રકારના કષાયનો ઉપશમ કરેલ છે; તે કારણે તેમાંના કેટલાંક સત્તામાં છે, પરંતુ ઉદયમાં નથી. આ કારણે તેણે ધર્મધ્યાનમાં મત્ત બનીને કષાયો ઉદયમાં ન આવે તેમ ઉદયમશીલ બની રહેવું પડે છે. આ કારણે આ ગુણુસ્થાન ઉપશાંતમોહ ગણાય છે. આ ગુણુસ્થાને આવતાં ઉપશમક જીવ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતઃસુહૃત્ સમય વીતરાગ અવસ્થા અનુભવે છે; તેના અંતે ઉપશાંત કરેલ કષાય મોહનીય ફાટી નિકલતાં તે ઉદયમાં આવે છે. ઉપશાંત કરેલ કષાયની છેલ્લી મર્યાદા આવતાં જીવપર સ્વાર થવાની વારી મોહની આવે છે. દબાવી રાખેલ વરાળને છૂટી મુક્તાં તે જેમ વેગ પકડે છે તે મુજબ દબાવેલ મોહ પણ જીવને વેગપૂર્વક પટકી પાડે છે.

આમ મોહના ઉદય સમયે જો જીવનું આયુષ્ય પૂરું થાય તો તે જીવ સમ્યગ્દર્શન સહિત અનુત્તરવિમાનમાં ઉપજે છે; પરંતુ મોહના ઉદય સમયે આયુષ્ય અધિક હોય તો જે ક્રમે તે ઉપશાંતમોહ ગુણુસ્થાન સુધી ચઢ્યો હતો તે જ ક્રમે તેનું પતન થાય છે. સ્પષ્ટ કરતાં એમ કહી શકાય કે જીવ જે ક્રમે ગુણુસ્થાન ચઢતાં આત્મવિશુદ્ધિ વિકસાવતો જતો હતો તે જ ક્રમે પતન સમયે ક્રમશઃ પોતાની આત્મ-

વિશુદ્ધિ હીન, હીનતર અને હીનતમ કરતો બાય છે અને પરિણામે ગુણસ્થાન ઉત્તરતો બાય છે. આરોહણ સમયે જીવ જે જે ગુણસ્થાન યોગ્ય કર્મ પ્રકૃતિના સત્તા, બંધ, ઉદય, ઉદીરણા આદિના વિચ્છેદ કરતો ગયો હતો તે રીતે જ પતન સમયે ગુણસ્થાન ઉત્તરતાં તે તે ગુણસ્થાન યોગ્ય પ્રકૃતિના સત્તા, બંધ, ઉદય, ઉદીરણા તત્કાળ પ્રાપ્ત કરતો બાય છે. ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનેથી સરકતાં કોઈક જીવ છટ્ટા-સાતમા, કોઈક પાંચમા, કોઈક ચોથા ગુણસ્થાને પણ આવે છે અને બાકીના બધા પહેલા ગુણસ્થાને પણ પહોંચી બાય છે.

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ પણ અંતઃસુદૂર્તની છે.

પ્રમત્તગુણસ્થાનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃસુદૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોનકોડપૂર્વ વર્ષની છે. અપૂર્વકરણ, સૂક્ષ્મ સંપ-રાય, ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ એ દરેક ગુણસ્થાનની સ્થિતિ તેમજ તે સર્વેની સમગ્ર સ્થિતિ અંતઃસુદૂર્તની છે. આ પરથી જણાશે કે જીવ પ્રમત્તમાંથી અપ્રમત્ત બનતાં તેનો આક્યાત્મિક વિકાસ, નિર્જરા અને અધ્યવસાય વિશુદ્ધિ એ સર્વે એટલાં વેગપૂર્વક વિકસતાં બાય છે કે તેને પોતાનો વિકાસ કરવામાં માત્ર એક જ અંતઃસુદૂર્ત પૂરતું થઈ પડે છે.

ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન

દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને ક્ષપકચ્છેલિ કરતો જીવ સંજવલન લોભનો ક્ષય કરતાં સકળ મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરે છે.

અનંતાનુબંધી (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ) એ ચાર કપાયનો ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય જીવ ચોથા

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાને કરે છે. અપ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાયનો ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ જીવ પાંચમા દેશવિરત ગુણસ્થાને કરે છે. પ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાયનો ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય કરવા સાડ્ જીવ છઠ્ઠા પ્રમત્તસંયત અને સાતમા અપ્રમત્તસંયત એ બે ગુણસ્થાને પોતાની શુદ્ધિ વધારતો રહે છે. આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં ક્ષપક અથવા ઉપશમશ્રેણિ માંડતો જીવ નવમા અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને સંજવલન લોભ સિવાયની બાકીની સર્વે કષાય-નોકષાય મોહ-નીચ કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે અથવા ઉપશમ કરે છે. દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને પણ જીવ એ શ્રેણિમાં આગળ વધતાં સંજવલન લોભનો પણ ક્ષય કરે છે અથવા તે ઉપશમ કરે છે.

ઉપશમક જીવ અગિયારમા ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનેથી પાછો પડે છે; જ્યારે ક્ષપક જીવ દશમા ગુણસ્થાનેથી અગીયારમું ગુણસ્થાન ઓળંગી બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને આવે છે. આ ગુણસ્થાને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયાનું ધ્યાન સ્વીકારી રહેતાં એ બીજા પાયાના અંતે તેના જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણ ધાતીકર્મનો પણ અંતઃ-મુહૂર્તમાં ક્ષય થતાં જીવ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

ધર્મધ્યાનની સ્પષ્ટતા સાતમા ગુણસ્થાનમાં કરી છે; શુક્લ-ધ્યાનના પહેલા બે પાયાની સ્પષ્ટતા કરવાની અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:
(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કસંવિચાર અને (૨) એકત્વવિતર્કસંવિચાર.

શુકલધ્યાનના પહેલા પાયામાં જીવ પોતાના સંભવિત શ્રુતના આધારે-તેનું આલંબન લઈ શબ્દ, અર્થ, શબ્દાર્થ આદિની ભેદ પ્રધાન વિચારણા કરતાં અને તે વિચારનું સંક્રમણ કરતાં કરતાં પોતાના ગુણ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ દરેકને વિકસાવતો રહે છે. આના પરિણામે તેના અધ્યવસાય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધત્તર અને વિશુદ્ધત્તમ બનતા જાય છે. આ ધ્યાનના કારણે જીવનું ચેતન અને જડ એ તત્ત્વ અંગેનું, એ દરેકના જુદા જુદા ગુણધર્મ અંગેનું જ્ઞાન અને દર્શન સ્પષ્ટ અને વિશદ બનતું જાય છે અને તેના અંતિમ ફળરૂપે જીવને તેનો મૂળ સ્વભાવ-સમભાવ સહજ બનતો જાય છે અને પરિણામે ધ્યાન પણ તેના માટે સ્વાભાવિક અને સહજ બનતું જાય છે.

શુકલધ્યાનના બીજા પાયા એકત્વવિતર્કઅવિચાર ધ્યાનમાં મન, વચન અને કાયાના યોગદ્વારા જીવ સ્થિર બને છે; તેમાં તે અભેદની જે વિચારણા કરે છે તેના પરિણામે તેનામાં એકાગ્રતા વિકસતી જાય છે; એકાગ્રતાના વિકાસ સાથે જીવની અધ્યવસાય વિશુદ્ધિ અને અકામનિર્જરા પણ વિકસતાં જાય છે. આ ગુણસ્થાનના-શુકલધ્યાનના બીજા પાયા એકત્વવિતર્કઅવિચાર ધ્યાનના અંતે એકજ અંતઃસુહૃતમાં જીવ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ વધારાના ત્રણ ધાતીકર્મનો ક્ષય કરે છે. દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને ક્ષપક જીવે ધાતીકર્મ એવા મોહનીયનો ક્ષય કર્યો છે અને બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણનો ક્ષય થતાં જીવને ચારેય ધાતીકર્મનો ક્ષય થતાં તેને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જીવને અકામ અને

સકામ એ બન્ને પ્રકારની નિર્જ્ઞાનો અહીં અંત આવે છે. આ ગુણુસ્થાનની સ્થિતિ અંતઃસુદ્ધત્તની છે.

સયોગી ગુણુસ્થાન

ખારમા ક્ષીણમોહ ગુણુસ્થાનના અંતે જીવે ચાર ઘાતીકર્મને ક્ષય કર્યો છે; પરંતુ હજી તેને ખાકીના ચાર અઘાતી (વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર) એ દરેકનો ક્ષય કરવાનો ખાકી છે. વીતરાગ બન્યો હોવાથી જીવ આ અઘાતીકર્મના વિપાક સહજ અને સમભાવે ભોગવે છે. જીવને કષાય નાશ પામ્યા હોવાથી આ ગુણુસ્થાને તેને મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકારના યોગ-પ્રવૃત્તિ જે હોય છે તે નિઃકષાય હોય છે. આ નિઃકષાય યોગપ્રવૃત્તિ ઈર્ષ્યોપધિક ક્રિયા છે. તેનાથી તેને માત્ર પ્રદેશ અને પ્રકૃતિ બંધ હોય છે, પરંતુ સ્થિતિ અને રસ બંધ હોતા નથી. આમ તેનાં આ કર્મ સ્થિતિ અને રસ વિનાનાં હોઈ તે ભોગવાઈ જતાં તરત જ ખરી પડે છે.

તેરમા સયોગી ગુણુસ્થાને અઘાતી કર્મના વિપાક અનુભવતાં સામાન્ય કેવળી ભવ્ય જીવને ઉપદેશ આપતા ગ્રામાનુગ્રામ વિચરે છે; જ્યારે તીર્થંકર પોતાના તીર્થંકર નામકર્મને વેદતાં પ્રવચન અને સંઘ એ જે રૂપે તીર્થની સ્થાપના કરી ભવ્ય-જીવને તારે છે. આ ગુણુસ્થાને વર્તતા જીવને કોઈપણ પ્રકારનું ધ્યાન હોતું નથી; અર્થાત્ તેમને ધ્યાનાંતરિકા જીવન્મુક્ત દશા હોય છે. સયોગી અવસ્થામાં જીવને આત્મપ્રદેશનું સ્પંદન વર્તતું હોવાથી આ ગુણુસ્થાન સયોગી ગણાય છે.

આ ગુણુસ્થાનની સ્થિતિ જીવને તદ્દવ પૂરતી હોય છે;

અર્થાત્ જઘન્યથી અંતઃસુદૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનકોટા-કોટીપૂર્વ (કોટાકોટીમાં આઠ વર્ષન્યૂન) હોય છે.

સયોગી શુષ્કસ્થાનના અંતે જીવને બાકી રહેલ અઘાતી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરવા યોગનિરોધ કરવાનો હોય છે. કોઈ કોઈ જીવને જુદાજુદા અઘાતી કર્મની તરતમતા હોય તો તે દૂર કરવાની જરૂર પડે છે; અર્થાત્ વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણમાંના એક, બે કે ત્રણેયની સ્થિતિ આયુષ્ય કર્મ કરતાં કંઈક અધિક હોય છે ત્યારે આવા પ્રસંગે જીવને :એ ચારે અઘાતી કર્મને સમસ્થિતિના બનાવવા સાડ કેવળી સમુદ્ઘાતની પ્રક્રિયા કરવી પડે છે. આ પ્રક્રિયા યોગનિરોધ શરૂ કરતાં પહેલાં કરવી રહી.

કેવલી સમુદ્ઘાત કરતાં જીવે આઠ સમયની આઠ પ્રક્રિયા કરવાની હોય છે: (૧) દંડ, (૨) કપાટ, (૩) મંથન, (૪) આંતરાપૂરણ, (૫) આંતરાસંહરણ, (૬) મંથન, (૭) કપાટ-સંહરણ અને (૮) દંડસંહરણ.

જીવ દંડ પ્રક્રિયાદ્વારા પોતાના આત્મપ્રદેશોને ચૌદરાજ-લોકની ત્રસનાડીમાં ઉત્તર-દક્ષિણ ફેલાવે છે; કપાટ પ્રક્રિયાદ્વારા જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને ચૌદ રાજલોકમાંની ત્રસનાડીમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ ફેલાવે છે. આ પ્રદેશોને આંતરા પૂરવા લાયક બનાવવા મંથન ક્રિયા છે; મંથન પ્રક્રિયાદ્વારા જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને વલોવે છે. અંતર પૂરણ પ્રક્રિયાદ્વારા જીવ આ રીતે મંથન કરેલ આત્મપ્રદેશોને ચૌદરાજલોકની ત્રસનાડી બહારની દિશા-વિદિશાના આંતરામાં ફેલાવે છે. આંતરા સંહરણ પ્રક્રિયાદ્વારા જીવ ચૌદરાજલોકની ત્રસનાડી બહારની દિશા-વિદિશામાંના આંતરામાં

ફેલાવેલ પોતાના આત્મપ્રદેશોને સંહરી પાછળ ખેંચી લેયે છે, આ રીતે સંહરેલ પ્રદેશોને કપાટસંહરણ અને દંડસંહરણ એ બે પ્રક્રિયાને લાયક બનાવવા માટે મંથન પ્રક્રિયા ફરીવાર કરવાની હોય છે, જીવ આ રીતે મંથન પ્રક્રિયાદ્વારા પોતાના આત્મ પ્રદેશોને કપાટસંહરણ અને દંડસંહરણ એ બે પ્રક્રિયા માટે લાયક બનાવે છે. અંતે જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને કપાટસંહરણદ્વારા ત્રસનાડીના પૂર્વપશ્ચિમમાંથી અને દંડસંહરણ દ્વારા ત્રસનાડીના ઉત્તર દક્ષિણમાંથી સંહરી લઈ પોતાના દેહમાં સમાવી લે છે.

જરૂર હોય ત્યાં કેવળીસમુદ્ધાત કર્યા પછી અને જરૂર ન હોય તો તે કર્યા વિના તેરમા સયોગી ગુણુસ્થાનના અંતે જીવ પ્રથમ બાહર યોગનિરોધ કરી પછી સૂક્ષ્મ યોગનિરોધ શરૂ કરે છે. સૂક્ષ્મ યોગનિરોધ કરવા સારૂ જીવ શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પાયા સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાનનો આશ્રય લેયે છે. શ્વાસોશ્વાસરૂપે સૂક્ષ્મકાયયોગની હયાતીમાં જીવ પ્રથમ સૂક્ષ્મ મનોયોગ અને વચનયોગનો નિરોધ કરી અંતે પોતાના શ્વાસો-શ્વાસનો પણ નિરોધ કરી સૂક્ષ્મ કાયયોગનો પણ નિરોધ કરે છે. આ ધ્યાન શરૂ કર્યા પછી જીવને પતનનો અવકાશ ન હોવાથી આ ધ્યાન અપ્રતિપાતી ગણાય છે.

અયોગી ગુણુસ્થાન:-

ચૌદમા અયોગી ગુણુસ્થાને આવતાં જીવ પાંચ હસ્વાસ્વર (અ. ઈ. ઉ. ઋ અને લૃ એ પાંચ હસ્વ સ્વરના ઉચ્ચારણ પૂરતા સમય) કાળ પ્રમાણુ એવા શુકલ ધ્યાનના ચોથા પાયા વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ ધ્યાનનો આશ્રય લેયે છે. આ ધ્યાનમાં

જીવના શ્વાસોશ્વાસ બંધ થવાના કારણે શૈવેશીકરણ અવસ્થા જીવ અનુભવે છે અર્થાત્ જીવની અવસ્થા મેરૂપર્વતની માફક અચલ, અકંપ અને સ્થિર બની જાય છે. આ ધ્યાનના અંતે જીવ સકલ અઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરતાં તેની પોતાની શરીર અવગાહનાના-૨/૩ અવગાહનાએ પૂર્વપ્રયોગ, અસંગત્વ, બંધ-છેદ અને ગતિપરિણામ એ ચાર કારણે ચૌદ રાજલોકની ત્રસનાડીના ઉર્ધ્વ ભાગના અંતે રહેલ સિદ્ધશિલામાં રહેલ સિદ્ધસ્થાનમાં એકજ સમય માત્રમાં પહોંચી ત્યાં સ્થિત થાય છે.

ઉપસંહાર :

જીવના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં મિથ્યાત્વ એ પહેલું ગુણસ્થાન છે; કે જ્યાંથી વિકાસની ગણના કરવામાં આવે છે. બીજું સાસ્વાદન ગુણસ્થાન જીવનું માત્ર અવનતિ સ્થાન છે; ત્યારે ત્રીજું મિશ્ર ગુણસ્થાન જીવ માટે ઉત્ક્રાંતિ સ્થાન તેમજ અવનતિ સ્થાન હોય એ બેયમાંય ભાગ ભજવે છે. ચોથું સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન જીવના વિકાસ માટે ઉપયોગી છે; ત્યાંથી જીવ વિવેક પ્રાપ્ત કરી સંસારના સારાસારની તુલના કરી આત્મસન્મુખ બને છે. પાંચમા દેશવિરત ગુણસ્થાને જીવ પોતાના વિકાસ માટે અંશતઃ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે. છઠ્ઠા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને જીવ વિકાસ માટે સર્વતઃ વિરત બની શુષ્પિત અને સમિતિદ્વારા અનુક્રમે પાપપ્રવૃત્તિને ત્યાગી સત્પ્રવૃત્તિ આચરે છે. સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને પોતાના વિકાસ વધારતા ધર્મધ્યાનનો આશ્રય લઈ પ્રમાદત્યાગ કરે છે. છઠ્ઠા અને સાતમા એ બે ગુણસ્થાને જીવની અસંખ્યાતવારની ચડઉત્તર પછી આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને જીવ તેના અનંત સંસારમાં પહેલી જ

વાર સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણુશ્રેણિ, ગુણુસંક્રમણુ અને અપૂર્વ સ્થિતિબંધ પ્રાપ્ત કરતો થાય છે. આ ઉપરાંત આ ગુણુસ્થાને ઉપશમ અથવા ક્ષપક એ બેમાંની ગમે તે એક (ગુણુ) શ્રેણિ ચડવા માંડે છે. આઠમા ગુણુસ્થાને શરૂ કરેલ ગુણુશ્રેણિના પ્રતાપે નવમા અનનિવૃત્તિબાદર ગુણુસ્થાને જીવ સંજ્વલન લોભ સિવાયની મોહનીયકર્મની બાકીની સત્તાવીશ પ્રકૃતિનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરે છે. દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણુસ્થાને ક્ષપક સંજ્વલન લોભ સહિત ચારિત્ર મોહનીયની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી બારમા ક્ષીણમોહ ગુણુસ્થાનમાં પ્રવેશે છે; બ્યારે ઉપશમક સંજ્વલન લોભ સહિત ચારિત્ર મોહનીયની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરી અગીયારમા ઉપશાંતમોહ ગુણુસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉપશાંતમોહ ગુણુસ્થાને સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશમક ધર્મધ્યાનનો આશ્રય લઈ પોતાની ઉપશમ સ્થિતિ ટકાવવા પ્રયત્ન તો કરે છે અને તેમ કરતાં જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતઃમુહૂર્ત વીતરાગદશાનો અનુભવ પણ કરે છે, છતાં તેના અંતે મોહના ઉદયના કારણે તેનું પતન થાય છે. આજ સમયે જો જીવનું આયુષ્ય પૂરું થાય તો તે સમ્યગ્દર્શન સહિત અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને જો તે સમયે જીવનું આયુ અધિક હોય તો જે ક્રમે તે ગુણુસ્થાન ચઢ્યો હતો તેજ ક્રમે પાછો પડતાં કવચિત્ છઠ્ઠે-સાતમે, કવચિત્ પાંચમે, કવચિત્ ચોથે અને પ્રાયઃ પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાને પહોંચે છે. બારમા ક્ષીણમોહ ગુણુસ્થાને જીવ શુકલધ્યાનના પૃથક્ત્વવિતર્કસંવિચાર અને એકત્વવિતર્ક અવિચાર એ બે પહેલા અને બીજા પાયાનું અનુક્રમે ધ્યાન

કરતાં અંતઃમુહૂર્તમાં મોહનીય ઉપરાંત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ચારધાતી કર્મને ક્ષય કરતાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. તેરમા સયોગી ગુણસ્થાને જીવને ધ્યાનાંતરિકાદશામાં જીવન્મુક્ત અવસ્થા અનુભવતાં ભવ્ય જીવને તારવા આમાનુષામ વિચરતાં મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જરૂર પડે તો કેવળીસમુદ્ધાત કરી આ ગુણસ્થાનના અંતે શુકલધ્યાનના સમુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતી એ ત્રીજા પાયાનું ધ્યાન કરતા જીવ સ્થુલ અને સૂક્ષ્મ એ બંને પ્રકારનો યોગ નિરોધ કરતાં પોતાના આત્મ પ્રદેશનું સ્પંદન પણ રોકી દેયે છે. ચૌદમાં અયોગી ગુણસ્થાને જીવ શુકલધ્યાનના વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ એ ચોથા પાયાનું ધ્યાન ધરતાં શૈલેશીકરણ દશા અનુભવતાં આયુષ્યના અંતભાગને ભોગવી સકલ કર્મને ક્ષય કરી સિદ્ધગતિને વરે છે.

ઉપસંહાર કરતાં ગુણસ્થાનની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અભવ્યજીવની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત અને ભવ્ય જીવની અપેક્ષાએ સાદિ સાંત અને સાદિ અનંત એમ બે પ્રકારે છે. ચોથા, પાંચમા અને તેરમા એ ત્રણ ગુણસ્થાનની જઘન્ય સ્થિતિ અંતઃમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ દેશોનકોટાકોટી પૂર્વ વર્ષની છે, બાકીના દરેક ગુણસ્થાનની સ્થિતિ માત્ર અંતઃમુહૂર્તની છે, અને તેમાં પણ છેલ્લા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ તો પાંચ હ્રસ્વ સ્વર કાળ પ્રમાણની છે.

પહેલા ચાર ગુણસ્થાને નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ દરેક ગતિના જીવ હોઈ શકે છે; ચારે ગતિમાંના માત્ર ભવ્ય જીવ ચોથે ગુણસ્થાને હોઈ શકે છે. પાંચમાં ગુણસ્થાનમાં

માત્ર ભવ્યજીવમાંના સંજી મનુષ્ય અને તિર્યંચ એ બે ગતિના જીવ હોઈ શકે છે. છઠ્ઠા અને આગળના ગુણસ્થાનમાં માત્ર ભવ્ય જીવમાંના મનુષ્ય ગતિના જીવ જ હોઈ શકે છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનંત સંસારમાં જીવ ગમે તેટલી અકામનિર્જરા કરે તો પણ તે સકામ નિર્જરાની તોલે આવી શકે તેમ નથી. જીવને વિવેક પ્રાપ્ત થતાં સંસારના સારાસારની તુલના કરી આત્મસન્મુખ બનતાં સકામ નિર્જરા શરૂ થાય છે. સાતમા ગુણસ્થાન સુધી જીવને સકામ નિર્જરા સાથે અકામનિર્જરા પણ હોય છે. આઠમા ગુણસ્થાનથી જીવને માત્ર સકામનિર્જરાજ હોય છે અને તે પણ ખારમા ગુણસ્થાનના અંતે જીવને છોડવી પડે છે. જીવ અપ્રમત્ત બનતા તેનો વિકાસ એટલો શીઘ્રવેગી બને છે કે માત્ર એક જ અંતઃસુહૃત્માં તે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પોતાનામાં પ્રકટ કરી શકે છે અને જીવન્મુક્ત બની કૃતકૃત્ય થાય છે; ત્યાર બાદ યોગ નિરોધ કરતાં જીવ સિદ્ધગતિને પણ પામે છે. જીવની અનાદિ સ્થિતિ વિચારતાં તેનો અંત લાવવાની આવી ગુણસ્થાનમાં રહેલી છે. આ પર જીવ વિચાર કરે તો પોતે કયા ગુણસ્થાન પર છે અને તેને પોતાનો વિકાસ સાધવા ઇચ્છા, સંકલ્પ આદિ ઉદ્ભવે તો તે માટે કેમ આગળ વધવું તેનો ક્રમ પણ તેમાં નિર્દેશ કરેલ છે. તે જીવનમાં ઉતારવો રહ્યો; જે તેમ કરે છે કે કરશે તે સિદ્ધગતિનું ભાજન બનશે.

સ મા પ્ત

શાસન સમ્રાટ આ.ભ. શ્રી વિજય નેમિસૂરિશ્વરજી મ.સા. નાં શિષ્યરત્ન પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી પદ્મસૂરિ ગ્રંથાલય દાદા સાહેબ, ભાવનગર		

